

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

† Heinrich Rickert Τακτ.Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.—
Ernst Hoffman τέως Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.— Erich
Frank.—Guido Calogero Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Φλωρεντίας.—
Ραφ. Δήμου, Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς
Ἀμερικής.— Κ. Τριανταφυλλόπουλος Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν
Ἀθηνῶν.—August Faust Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Breslau.—Μιχ.
Τσαμαδός.—Franz Bœhm ἐκτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.—
Κωνσταντῖνος Τσάτσος Καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.—Ἰωάν. Θεο-
δορακόπουλος Καθηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.—Θεμ. Τσάτσος ὑφηγ.
Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΩΝ 41

1939

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ ΣΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ¹⁾

Υ Π Ο

ΙΩΑΝΝΟΥ ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄.

Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ

Αν η γνώση, ή επιστήμη, για τον Έλληνα γενικά σημαίνει ένα από τα πιο ευγενικά και τα πιο αξιόλογα αγαθά της ζωής, για τον Άριστοτέλη ειδικά είναι στην υψηλότετη μορφή της πραγμάτωσής της, στη θεωρία, ή καθαρή ευδαιμονία. Κατά τον Άριστοτέλη η κύρια διαφορά ανάμεσα στον άνθρωπο και στο ζώο έγκειται ακριβώς σε τούτο, ότι το ζώο δεν γνωρίζει την ευδαιμονία, γιατί δεν μετέχει καθόλου στη γνώση, στη θεωρία. Η αξία του ανθρώπου ανεβαίνει για τον Έλληνα και ειδικά για τον Άριστοτέλη ανάλογα με τον βαθμό της γνώσης που έχει, γιατί η γνώση, ή επιστήμη, είναι κάτι αυτό καθ' αυτό αξιο.²⁾ Γι' αυτό δεν είναι τυχαίο το γεγονός, ότι ο Άριστοτέλης αρχίζει τα μεταφυσικά του και το έργο του περί ψυχής με τον έπαινο της γνώσης. Ένα φιλοσοφικό πρόβλημα, εφ' όσον μάς δίνει αφορμή για θαυμασμό και έτσι γίνεται αντικείμενο της γνώσης, μπορεί να γίνει πηγή ευδαιμονίας για τον άνθρωπο. Και αυτό ακριβώς ήταν για τον Έλληνα ή ιδιαίτερη αξία και η όλωσδιόλου ιδιότυπη γοητεία που είχε η «σχολή» του, ο ελεύθερος καιρός του. Το πρόβλημα της ψυχής, επειδή ανήκει στα θεμελιωδέστερα και δυσκολώτερα προβλήματα της φιλοσοφίας, εφ' όσον το συλλαμβάνει η γνώση

1) Η μελέτη αυτή αποτελεί τα πρώτα πέντε κεφάλαια του βιβλίου μου «Der Begriff der Seele bei Aristoteles», που έγινε δεκτό να δημοσιευθώ στην επιστημονική σειρά εκδόσεων «Nene deutsche Forschungen» που εκδίδεται υπό των Hans R. G. Günther und Erich Rothacker στο Βερολίνο.

2) «Αυτή καθ' εαυτήν τιμία», Άριστ. μετά τα φυσικά 1178 β. 25, 30.

μας, συμβάλλει ακόμα πιο πολύ για να αυξηθῆ ἡ ἀξία μας καὶ ἡ εὐδαιμονία μας. Ἡ γνώση του μᾶς ἀνοίγει μιὰ προοπτικὴ γεμάτη ἐλπίδα γιὰ ὅλο τὸ κράτος τῆς ἀλήθειας καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴ γνώση τῆς φύσης, γιατί ἡ ψυχὴ εἶναι αἰτία καὶ βάση γιὰ κάθε τι ποὺ ἔχει ζωὴ. Μ' αὐτὸ ὅμως μεγαλώνει ἀπειρα ὁ βαθμὸς τοῦ θαυμασμοῦ μας καὶ τῆς εὐδαιμονίας μας.

Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ μέσα στὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ποὺ ἡ ψυχὴ στὴν οὐσία της καὶ στὴ βάση της γίνεται πρόβλημα. Εἶναι ἐδῶ, στὸν Ἀριστοτέλη, ποὺ τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα, ἔπειτα ἀπὸ πολλοὺς ψηλαφισμοὺς, γιὰ πρώτη φορὰ γυρίζει στὸν ἑαυτὸ του καὶ κάνει τὴν ἴδια του τὴν βάση, τὴν «ψυχὴ», ἀντικείμενο τοῦ θαυμασμοῦ του καὶ τῆς γνώσης του. Ὁ Πλάτων ἐγιόρτασε βέβαια ἤδη τὴν «τελετή» τῆς θεᾶς καὶ τῆς χαρᾶς ποὺ δοκίμασε ἡ ψυχὴ, καθὼς θεάσθηκε τὸν ἑαυτὸ της, στὸν «Φαῖδρο», ἀλλὰ ὁ Ἀριστοτέλης πάει ἀκόμα πιὸ πέρα ἀπὸ τὴν «τελετή» τούτη μὲ τὸ νὰ ἰδῆ τὸ πρόβλημα ὡς κάτω στὰ θεμέλιά του καὶ ἔτσι νὰ βάλῃ τὶς βάσεις του γιὰ τὶς χιλιετηρίδες.

Ἡ θεωρία του ὅμως περὶ ψυχῆς εἶναι ἀχώριστη ἀπὸ τὴν μεταφυσικὴ του καὶ τὴν λογικὴ του. Γιὰ νὰ τὴν κατανοήσωμε, πρέπει νὰ χωμε τὴ γνώση καὶ τῶν δύο αὐτῶν κλάδων τῆς φιλοσοφίας του. Καὶ ἀκριβῶς στὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ποὺ πρέπει κανεὶς νὰ ἔχῃ ὅλο τὸ σύστημα στὸ νοῦ του, ἂν θέλῃ νὰ φθάσῃ στὴν κατανόηση τῶν φιλοσοφικῶν του προβλημάτων. Καὶ ὅσο πιὸ δύσκολο εἶναι τὸ εἰδικὸ πρόβλημα, τόσο πιὸ ἀναγκαία συνδέεται τοῦτο μὲ ὅλο τὸ σύστημα. Ὁ Ἀριστοτέλης ὁ ἴδιος, ἀμέσως κι' ὅλας στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου του περὶ ψυχῆς, θέτει τὸ πρόβλημα τῆς μεθόδου καὶ τῶν βάσεων ἀπὸ τὶς ὁποῖες πρέπει νὰ ξεκινήσῃ κανεὶς. Πρὸ παντὸς ὅμως τὸν ἐνδιαφέρει τὸ πρόβλημα τῆς μεταφυσικῆς θέσης τῆς ψυχῆς μέσα στὸ σύστημα τῶν κατηγοριῶν. Εἶναι ἡ ψυχὴ μιὰ οὐσία, κάτι ἀπόλυτα ὠρισμένο; Μὲ ἄλλα λόγια εἶναι ἓνα πρῶτο γένος τοῦ εἶναι, ὅπου εἶναι δυνατὸν ν' ἀναχθοῦνε ὅλα τ'ἄλλα εἶδη τοῦ εἶναι; Ἡ μήπως εἶναι κάτι δευτερεῦον, ὡς ποῦμε, κάτι ποιοτικὸ ἢ ποσοτικὸ, μὲ ἄλλα λόγια κάτι ποὺ εἶναι δυνατόν ν' ἀναχθῆ σὲ κάτι πρωτεῦον; Αὐτὰ εἶναι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἐρωτήματα πρωταρχικῆς σημασίας. Καὶ πρέπει ἀκόμα σ' αὐτὰ νὰ προστεθῆ τὸ ἐρώτημα, ἂν ἡ ψυχὴ εἶναι μιὰ δυνατότητα, κάτι ποὺ

ὑπάρχει δυνάμει, ἢ ἂν ἀντίθετα εἶναι μιὰ πραγματικότητα, κίτι πού ὑπάρχει ἐνεργεία. Γιατὶ τὸ ἓνα εἶναι κίτι πολὺ διαφορετικὸ ἀπὸ τᾶλλο, ἀφοῦ τὸ δυνάμει εἶναι κατὰ τὴν οὐσία του ἀκαθόριστο καὶ χωρὶς μορφή καὶ ἔχει μέσα του τὴν δυνατότητα νὰ εἶναι ἔτσι καὶ ἄλλοιῶς, ἐνῶ ἡ πραγματικότητα ἢ, ὅπως λέγει στὴ τεχνική του γλῶσσα ὁ Ἀριστοτέλης, ἡ ἐντελέχεια ἢ ἡ ἐνεργεία εἶναι κίτι ὁριστικό. Γενικά γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅλη τὴν ἑλληνικὴ σκέψη, εἶναι ἀναμφισβήτητο, ὅτι, εἴρ' ὅσον κίτι εἶναι ὁρισμένο, μπορούμε γι' αὐτὸ πιὸ καλὰ νὰ μιλήσουμε, παρὰ γιὰ κείνο πού ὡς πρὸς τὴν οὐσία του εἶναι ἀκαθόριστο. Ἡ ἐντελέχεια στέκει συνεπῶς πρὸς τὸν λόγον.³⁾ Λόγος καὶ μορφή εἶναι στὴν οὐσία τους συγγενικά. Σ' αὐτὰ προσιδέει ὁ Ἀριστοτέλης κα' ἄλλα ἀκόμα ἐρωτήματα, ἂν π.χ. ἡ ψυχὴ εἶναι μεριστὴ ἢ ἀμέριστῃ, καὶ ἂν εἶναι κατὰ βίθος ὁμοειδής, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ἂν εἶναι ἀνθρώπινη ἢ ζωϊκὴ ψυχὴ. Ἦδη ὁ Πλάτων ἔθεσε, τόσο κατὰ λογικὸ τρόπο (Θεαίτητος, Πολιτεία), ὅσο καὶ μυθικὰ (Φαῖδρος), τὸ πρόβλημα τῆς ἐνότητας καὶ τῆς ὁμοειδίας τῆς ἀρχῆς τῆς ψυχῆς. Εἶναι ὅμως ἔργο ἀποκλειστικὸ τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅτι αὐτὸς ἔθεσε τὸ πρόβλημα τῆς ὁμοειδίας τῆς ψυχῆς σὲ ὅλη του τὴν ριζικότητα. Καὶ ἂν ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι κίτι ὁμοειδές, ἔτσι ρωτᾷ ὁ Ἀριστοτέλης, πρόκειται τότε μονάχα γιὰ μιὰ διαφορὰ εἶδους ἢ γένους; Τέτοια ἐρωτήματα μπορούσε νὰ θέσῃ μόνον ἡ διαφοροποιημένη φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη.

Τὸ πρόβλημα τῆς ψυχῆς ἔχει τότε μόνον τεθῆ ἀληθινά, ὅταν ἡ προοπτικὴ μας μᾶς πάει πέρα ἀπὸ τὸν στενὸ ὀρίζοντα τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Σ' αὐτὸ διαφέρει ὁ Ἀριστοτέλης, κατὰ τὴν ὁμολογία του, ἀπὸ τοὺς προδρομους του. Αὐτὸς ἐπεκτείνει τὸ πρόβλημα τόσο, ὥστε νὰ τὸ κάμῃ πρόβλημα ὅλης τῆς ζώσας φύσης. Αὐτὸς εἶναι ἐκεῖνος πού ἐσκέφθηκε τὸ πρόβλημα ὡς τὸ τέλος του κατὰ τὴν ἔννοια τούτη. Ἡ ψυχὴ γίνεται ἐδῶ ἀρχὴ ὅλης τῆς ζώσας φύσης. Εἶναι ἡ ἔννοια τῆς ψυχῆς, πού ζητεῖται ἐδῶ, καὶ αὐτὸ θὰ εἰπῆ πὼς ἐδῶ ζητεῖται κίτι, πού δὲν ὑπόκειται σὲ κανένα γίγνεσθαι καὶ σὲ καμμιά φθορά. Ταυτόχρονα

3) Ἐκαστον τότε λέγεται ὅταν ἐντελεχθεῖ ἢ μᾶλλον ἢ ὅταν δυνάμει Ἀριστ. φυσικά, β. 1, 194 βλ.

προκύπτουν φυσικά για τὸν Ἀριστοτέλη καὶ ἄλλα ἀκόμα ἐρωτήματα καὶ μάλιστα τὸ ἐρώτημα, ἂν ἡ ἔρευνα πρέπει ν' ἀρχίσῃ ἀπὸ τὰ μέρη ἢ ἀπὸ τὸ ὅλο τῆς ψυχῆς. Περαιτέρω ἐγείρεται τὸ ἐξῆς ἐρώτημα· ποῦ ἐπάνω πρέπει κανεὶς νὰ στηριχθῆ γιὰ νὰ ξεχωρίσῃ τὰ μέρη τῆς ψυχῆς, τὸ ἓνα ἀπὸ τ' ἄλλο; Ἄν ὁ Πλάτων ἐτριχοτόμησε τὴν ψυχὴ στὴν «Πολιτεία» του, καὶ ἂν στὸν «Φαῖδρο» μᾶς τὴν παρουσίασε πλαστικά σ' αὐτὴ τῆς τὴν τριχοτόμηση, ὁ Ἀριστοτέλης ἐρωτᾷ, ἂν αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ χωρισμοῦ εἶναι γενικὰ δυνατό; Πάει μάλιστα ἀκόμα πιὸ πέρα καὶ ἐρωτᾷ, ἂν ἡ ἔρευνα τῆς ψυχῆς δὲν πρέπει νὰ ἀρχίσῃ ἀπὸ τὶς ἐνέργειες, ἢ μάλιστα ἀπὸ τ' ἀντικείμενα μὲ τὰ ὁποῖα ἔχουν νὰ κάμουν οἱ ἐνέργειες; Ὁ Ἀριστοτέλης ἀπλώνει τὴν ἔκταση τοῦ προβλήματος τῆς ψυχῆς τόσο, ὥστε καὶ τὰ ἴδια τὰ ἀντικείμενα, τὰ αἰσθητὰ καὶ τὰ νοητὰ, νὰ περιλαμβάνωνται μέσα στὴν περιοχὴ τῆς ἔρευνας. Καὶ σ' αὐτὸ εἶναι ὁ Ἀριστοτέλης πιὸ ἀντικειμενικὸς καὶ πιὸ μεθοδικὸς ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Ἀπέναντι στὴν ἐνέργεια τῆς αἴσθησης στέκει τὸ αἰσθητὸ καὶ ἀπέναντι στὴν ἐνέργεια τῆς νόησης στέκει τὸ νοητό. Καὶ ὅλα αὐτὰ γίνονται τώρα προβλήματα. Ἡ ἀμοιβαία σχέση ἀνάμεσα στὴν ἱκανότητα τῆς ψυχῆς καὶ στὸ ἀντικείμενο καὶ ἡ ἐσωτερικὴ συγγένεια ἀνάμεσα στὰ δύο γίνονται ἀντιληπτὴ σ' ὅλο τῆς τὸ νόημα ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ φωτίζεται φιλοσοφικά. Ἐχτὸς ὅμως ὄλων αὐτῶν, ἀπὸ τὴ γνώση τῆς ἔννοιας τῆς ψυχῆς θὰ μπορέσῃ κανεὶς νὰ προχωρήσῃ καὶ στὴ γνώση τῶν μὴ οὐσιωδῶν ἰδιοτήτων τοῦ λογικοῦ εἶναι.

Τί εἶναι ὅμως μὴ οὐσιώδης ιδιότητα; Ὅλα ὅσα δὲν ἀνήκουν οὔτε στὴν ἔννοια οὔτε στὸ καθ' αὐτὸ εἶναι ἑνὸς πράγματος, τὰ ὀνομάζει ὁ Ἀριστοτέλης τυχαῖα, «κατὰ συμβεβηκός». Τὸ «κατὰ συμβεβηκός» εἶναι ἐκεῖνο ποὺ δὲν ἔχει καμμιά ἀναγκαιότητα καὶ συνεπῶς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διατυπωθῆ. Ἐν τούτοις ὑπάρχει καὶ ἓνας ἀντίθετος γνωριστικὸς δρόμος, ἐκεῖνος ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὶς ἐποισιώδεις ιδιότητες στὴν οὐσία, δηλαδή σ' ἐκεῖνο ποὺ μένει μέσα καὶ ποὺ τὸ περικλείει ὁ ὀρισμὸς. Στὴ γνώση δὲν πρέπει νὰ περιφρονῆ κανεὶς οὔτε αὐτὸν τὸν δρόμο. Αὐτὸς εἶναι ὁ καλούμενος ἐπαγωγικὸς δρόμος, ποὺ συνήθως ὅμως τὸν παρερμηνεύει κανεὶς μὲ τὸ νὰ νομίζῃ ὅτι αὐτὸς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ προσθετικὴ σύναξη. Ὅπως διόλου τὸ ἀντίθετο συμβαίνει, γιὰ καὶ ἐδῶ ἔχομε μιὰ συνθετικὴ πράξι τῆς κριτικῆς μας

δύναμης. Κατὰ τὴν ἔρευνα τῆς ψυχῆς ὁ δρόμος αὐτός, ἡ μέθοδος αὐτή, δὲν πρέπει νὰ παραγνωρισθῇ. Ὁ Ἀριστοτέλης λέγει, ὅτι, ἂν εἴμεθα σὲ θέση νὰ δώσωμε λόγο γιὰ τὶς ιδιότητες ἑνὸς πράγματος, εἴτε γιὰ ὅλες εἴτε γιὰ τὶς περισσότερες, τότε μπορούμε καὶ γιὰ τὴν οὐσία νὰ δώσωμε πρὸ καλοῦς διορισμούς. Ὡστε ἡ γνώση τῆς ἔννοιας εἶναι τότε μόνον σημαντική, ὅταν προκύπτει ἀπ' αὐτὴν ἡ γνώση τῶν ιδιοτήτων. Ὁ διορισμὸς τῆς ἔννοιας, ἐφ' ὅσον δὲν ὀδηγεῖ μὲ ἀναγκαιότητα, στὴ γνώση τῶν ιδιοτήτων, εἶναι ἔργο μάταιο. Ἐπειδὴ ἡ ψυχὴ συνήθως μᾶς εἶναι προσιτὴ μέσα στὶς καταστάσεις της, π. χ. μέσα στὸ αἰσθημα, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ κατάσταση ἐκείνου ποὺ αἰσθάνεται, θέτει ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ἐρώτημα, ἂν, ἐφ' ὅσον εἴμεθα σῶμα, συμμετέχομε σὲ ὅλες τὶς καταστάσεις τῆς ψυχῆς; δηλαδὴ ἂν ὅλες οἱ καταστάσεις της μᾶς εἶναι προσιτὲς μὲ τὴ σωματικότητά μας, ἢ ἂν ὑπάρχει καμμιά περιοχὴ τῆς ψυχῆς, ποὺ νὰ τῆς εἶναι ὀλωσδιόλου δική της. Τοῦτο εἶναι ἓνα πρόβλημα γιὰ τὸ ὁποῖον ὁ Ἀριστοτέλης ζητᾷ σαφήνεια.

Βρισκόμαστε ἐδῶ πράγματι ἀπέναντι σ' ἓνα ἀληθινὸ ψυχολογικὸ πρόβλημα καὶ ἔχομε ν' ἀγωνισθοῦμε μὲ μεγάλες δυσκολίες. Γι' αὐτὸ ἔχει ὁ Ἀριστοτέλης ἀπόλυτη συνείδηση. Εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης τῆς ψυχῆς μὲ τὸ σῶμα, ποὺ τίθεται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ στὴ φιλοσοφική του σημασία. Ὑπάρχει ἓνα ὄριο, πέρα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἡ ψυχὴ δὲν βρίσκεται σὲ καμμιά σχέση μὲ τὸ σῶμα; Ὅτι ἡ ψυχὴ, στὶς πρὸ πολλὰς καταστάσεις της, δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῇ χωρὶς τὸ σῶμα, δηλαδὴ οὔτε ὅταν διάκειται ἐνεργητικὰ οὔτε ὅταν διάκειται παθητικὰ, τοῦτο εἶναι εὐκόλο νὰ διαπιστωθῇ. Ὅλη ἡ περιοχὴ τοῦ αἰσθήματος, τῆς ἐπιθυμίας, καὶ ὅλης τῆς ἐνεργητικῆς καὶ παθητικῆς συμμετοχῆς τῆς ψυχῆς στὸ περιβάλλον της εἶναι, χωρὶς καμμιά ἀμφιβολία, συνδεδεμένη μὲ τὸ ζωντανὸ σῶμα. Ἀλλά, γιὰ νὰ μπορέση κανεὶς νὰ διαπιστώσῃ αὐτὸν τὸν σύνδεσμο τῆς ψυχῆς μὲ τὸ σῶμα, πρέπει τὸ πνεῦμα νὰ ἔχη ἤδη συνείδηση γιὰ τὴν ἐλευθερία του. Πρέπει τὸ πνεῦμα νὰ εἶναι ἤδη πέρα ἀπὸ τὸ πεπερασμένο καὶ τὸ περιορισμένο. Ὑπάρχει κάτι μέσα στὴν περιοχὴ τῆς ψυχῆς ποὺ ἔρχεται στὴ συνείδηση γιὰ τὸν ἑαυτὸ του καὶ τὴν ὑπαρξή του, μόνον ὅταν χωρισθῇ ἀπόλυτα ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες ἐνέργειες τῆς ψυχῆς. Ὁ νοῦς, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι μέσα

στην ψυχή κάτι ὅπως διόλου χωριστό· μέσα σ' αὐτὸν ἢ ψυχή εἶναι ὅπως διόλου μόνη, καὶ εἶναι βυθισμένη στὸν ἑαυτὸ της. Σ' αὐτὸ εἶναι ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Πλάτων σύμφωνοι καὶ κατὰ τοῦτο διαφωνοῦν καὶ οἱ δύο μὲ ὅλους τοὺς προσωκρατικούς, γιατί σ' ὅλους αὐτούς, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ νοῦς καὶ ἡ σκέψη εἶναι κάτι σωματικό, ὅπως καὶ τὸ «αἰσθάνεσθαι». Ἀλλά, παρ' ὅλη τὴν ἀπελευθέρωση τῆς σκέψης καὶ τοῦ νοῦ ἀπὸ τὸ σωματικό, δὲν πρέπει νὰ νομίζουμε, ὅτι στὸν Ἀριστοτέλη ἔχομε μιὰ σκέψη ἄδεια ἢ χωρὶς ὑπόβαθρο. Ἀντίθετα ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνος ποὺ ἀνάπτυξε ἀριστοτεχνικὰ τὴν σχέση ὅλων τῶν ἱκανοτήτων τῆς ψυχῆς τὴν μία μὲ τὴν ἄλλη καὶ ποὺ ἔθεσε τὴ σκέψη σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὴ φαντασία καὶ μ' αὐτὸ τὴν συσχέτισε μὲ κάθε πραγματικό.

Ἡ φαντασία εἶναι σ' αὐτὸν ἓνα ἀναγκαῖο ὑπόβαθρο τῆς σκέψης, γιατί ὅπως ὁ ἴδιος λέγει «ποτὲ δὲν σκέπτεται ἢ ψυχή χωρὶς τὴν εἰκόνα τῆς φαντασίας».⁴⁾ Μ' αὐτὸ τίθεται βέβαια ἡ σκέψη σὲ σχέση μὲ τὸ σῶμα, γιατί τὴ φαντασία εἶναι ἀδύνατο νὰ τὴν νοήσωμε χωρὶς τὴ σωματικότητα ἢ καλύτερα χωρὶς τὸ «αἰσθάνεσθαι». Ὡστε ὁ ἀπόλυτος χωρισμὸς τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα θὰ ἦταν τότε μόνον δυνατός, ὅταν ἦταν δυνατόν νὰ διαπιστωθῆ, ὅτι μιὰ οἰαδήποτε κατάσταση τῆς ψυχῆς, ἢ μιὰ οἰαδήποτε ἐνέργεια τῆς ψυχῆς, τῆς ἀνήκει ἀποκλειστικά, δηλαδὴ ἄσχετα ἀπὸ τὸ σῶμα. Σὲ περίπτωση ποὺ καμμιά ἐνέργεια τῆς ψυχῆς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ νοηθῆ χωριστὰ ἀπὸ τὸ σῶμα, θὰ μπορούσαμε νὰ παρομοιάσωμε τὴν ψυχή μὲ τὴν εὐθεία γραμμὴ, καθ' ὅσον ἡ γραμμὴ παρουσιάζει ιδιότητες ποὺ ἐμφανίζονται μόνον τότε, ὅταν τεθῆ σὲ σχέση μὲ τὰ ἄλλα γεωμετρικὰ σώματα. Ἐτσι π.χ. εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἡ γραμμὴ θίγει τὸν κύκλο σ' ἓνα σημεῖο. Αὐτὴν τὴν ιδιότητα τῆς εὐθείας γραμμῆς εἶναι ἀδύνατο νὰ τὴν νοήσωμε, ἂν θεωρήσωμε τὴν γραμμὴ σὲ ἀπόλυτο χωρισμὸ ἀπὸ τὰ ἄλλα γεωμετρικὰ σώματα. Ἐτσι θὰ ἦταν καὶ ἡ ψυχή κάτι τὸ «ἀχώριστον», ἂν ἦταν δυνατόν νὰ διαπιστωθῆ, ὅτι ἡ ψυχή δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ποτὲ χωρὶς τὸ σῶμα. Ὅτι οἱ καταστάσεις, τὰ «πάθη» τῆς ψυχῆς ἐμφανίζονται πάντα μαζὶ μὲ τὸ σῶμα, εἶναι, ὅπως εἴπαμε ἤδη, κάτι εὐκόλο νὰ διαπιστωθῆ. Ὁ θυμὸς, ἡ γαλήνη τῆς ψυχῆς, ὁ φόβος, τὸ θάρρος, ἡ συμπόνια,

4) Διὸ οὐδέποτε νοεῖ ἄνευ φαντάσματος ἢ ψυχῆ. Περὶ ψυχῆς, 433, α, 17'

ἔπειτα ἡ χαρὰ καὶ ἡ λύπη, καθὼς καὶ ἡ ἀγάπη καὶ τὸ μῖσος, εἶναι καταστάσεις, ποὺ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ νοηθοῦν χωρὶς τὸ σῶμα. Εἶναι ἀναπόφευκτο, ὅτι στὶς καταστάσεις αὐτὲς τὸ σῶμα κάτι παθαίνει. Στὴ περίπτωση τούτη θὰ ἦταν δυνατόν νὰ μιλήσουμε γιὰ «λόγους», ποὺ περιέχονται μέσα στὴν ἴδια τὴν ὕλη. Αὐτοὶ ὅμως δὲν θὰ ἦταν τίποτε ἄλλο παρὰ ἐνεργητικὲς μορφὲς μέσα στὴν ἴδια τὴν ὕλη, «ἐνυλοὶ λόγοι», γιατί ὁ λόγος, ὡς ἀντίθεση στὴν ὕλη, εἶναι ταυτὸσημος μὲ τὴν μορφή.

Ἡ ὕλη, τὸ σῶμα, δὲν νοεῖται στὴ περίπτωση αὐτὴ σὲ ἀπόλυτη ἀξίωση, ἀλλὰ σὲ στενὴ σχέση μὲ τὴ μορφή, καὶ μάλιστα ἔτσι, ὥστε ἡ μορφή ἐδῶ εἶναι ἐνεργητικὴ, δοῦσα, ἀπόλυτα ζωντανή. Ἄν ἠθελε κανεὶς, σύμφωνα μὲ αὐτά, νὰ δώσῃ τὸν ὄρισμό μιᾶς κατάστασης τῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ νοεῖται πάντα σὲ σχέση μὲ τὸ σῶμα, τότε θὰ ἔλεγε ὅτι π. χ. ὁ θυμὸς εἶναι μιὰ κίνηση μέσα στὸ ὀρισμένο σῶμα, ποὺ γεννιέται ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη ἀφορμὴ γιὰ ἓνα ὀρισμένο σκοπὸ. Ἔτσι ἡ ψυχὴ γίνεται ἀντικείμενο τῆς φυσικῆς ἔρευνας, εἴτε ὡς ὀλότητα εἴτε σὲ μιὰ ὀρισμένη ιδιότητά της. Μ' αὐτὸ δὲν πρέπει βέβαια κανεὶς νὰ ἐννοήσῃ τίποτε ἄλλο παρὰ ὅτι τὴ ψυχὴ μπορεῖ νὰ τὴν ἐρευνήσῃ ἡ φυσικὴ φιλοσοφία, γιατί ὁ «φυσικὸς» εἶναι ἐκεῖνος ποὺ καταγίνεται μὲ τὴν «φυσικὴ φιλοσοφία». Καὶ εἶναι αὐτονόητο ὅτι ὁ ὀρισμὸς τῶν καταστάσεων τῆς ψυχῆς, ἄς εἰποῦμε τοῦ θυμοῦ, ποὺ θὰ δώσῃ ὁ φυσικὸς, θὰ εἶναι διαφορετικὸς, ἀπὸ τὸν ὄρισμό ποὺ θὰ δώσῃ ὁ διαλεκτικὸς. Γιατί ὁ ἓνας θὰ ἔδινε λόγο γιὰ τὴν ὕλη γιὰ τὴν ὕλικὴ πλευρὰ τοῦ ψυχικοῦ γεγονότος, ἐνῶ ὁ ἄλλος γιὰ τὴν μορφή, γιατί ὁ «λόγος» εἶναι ἡ μορφή τῶν ὄντων. Ἔτσι ὁ φυσικὸς θὰ ὥριζε τὸν θυμὸ ὡς ζέση τοῦ αἵματος καὶ τῆς θερμοκρασίας γύρω στὴν καρδιά, ἐνῶ ὁ διαλεκτικὸς θὰ ὥριζε τὸν θυμὸ ὡς ὁρμὴ γιὰ ἀνταπόδοση. Ἄν καὶ ὁ Ἀριστοτέλης στὴ σφαιρα τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, ὅπως λέγει ὁ Jäger «ἔκαμε τὶς πιὸ καταπληκτικὲς προόδους», ἡ γνώμη του εἶναι, ὅτι στὴν ἐρευνα τῆς ψυχῆς πρέπει κανεὶς νὰ μεταχειρίζεται καὶ τὶς δύο μεθόδους, τόσο τὴ λογικὴ, ὅσο καὶ τὴ ἐμπειρικὴ, γιατί ἐδῶ πρόκειται καὶ γιὰ τὶς δύο θεμελιακὲς ἐννοιες, δηλαδή καὶ γιὰ τὴν ὕλη καὶ γιὰ τὴν μορφή. Τοῦτο εἶναι ἄλλως τε εὐκόλο νὰ τὸ καταλάβῃ κανεὶς ἀπὸ τὸ ὅλο ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅτι δηλαδή αὐτὸς χρη-

σιμοποιεῖ πάντοτε καὶ τὶς δύο μεθόδους, τὴν ἐμπειρικὴν — φυσικὴν καὶ τὴν λογικὴν — μεταφυσικὴν. Τὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη περὶ τῆς ψυχῆς, μὲ τὴν ἀνάλυσιν τοῦ ὁποίου θὰ καταγίνωμε ἐδῶ κυρίως, τὸ δείχνει αὐτὸ κατὰ τρόπο λαμπρό. Ἐνῶ στὰ πρῶτα δύο μέρη τοῦ ἔργου κυριαρχεῖ ἡ ἐμπειρικὴ ἢ ἡ ψυχολογικὴ μέθοδος, στὸ μέρος ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται τὸν νοῦ ἐπικρατεῖ ὁ λογικὸς, μεταφυσικὸς τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι. Τοῦτο εἶναι ἓνας διπλὸς μεθοδικὸς χαρακτήρας, πὺν διέπει ὅλη τὴν φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄.

ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΔΡΟΜΩΝ

Δὲν ὑπάρχει κανένα πρόβλημα στὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφία, πὺν νὰ μὴν ἔχη μιὰ προϊστορία μέσα στὴν προηγούμενη πνευματικὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης, πρὶν νὰ καταπιασθῆ μὲ τὴν συστηματικὴν διαπραγμάτευση ἑνὸς προβλήματος, ἐπιχειρεῖ πάντα μιὰ κριτικὴ κάθαρση τοῦ φιλοσοφικοῦ πεδίου. Εἶναι ὁ πρῶτος πὺν σκέπτεται ὡς ἓνα βαθμὸ σὰν ἱστορικὸς τῆς φιλοσοφίας, ὅπως ἐννοοῦμε ἐμεῖς τὴν ἔννοια τούτη. Ἀπὸ τάλλο μέρος πάλι ἔχομε σ' αὐτὸν τὸ πρῶτο παράδειγμα τῆς μονομέρειας καὶ τοῦ δογματισμοῦ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, πράγμα πὺν ἔγινε κυρίως στὴν νεώτερη ἐποχὴ, ὅπου συχνὰ παρατηροῦμε, ὅτι ἓνας μεταγενέστερος φιλόσοφος ἔβλεπε μὲ μονομέρεια ἀπὸ τὴν ἀποψὴ του τὴν φιλοσοφία τῶν προδρόμων του καὶ τὴν δογματικοῦσε. Μὲ τὸν Ἀριστοτέλη ὅμως, ὁ ὁποῖος ἔβαλε στὸ δρόμο τῆς τὴν μέθοδο τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, ἐτοιμάζεται ταυτόχρονα τὸ τέλος τῆς μυθικῆς θάλεγα θεώρησης τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, πὺν τὴν συναντᾶμε ἀκόμα καὶ στὸν Πλάτωνα. Ὅ,τι εἶπαν οἱ προηγούμενοι φιλόσοφοι γιὰ τὴν οὐσία τῆς ψυχῆς, τὸ ὑποβάλλει ὁ Ἀριστοτέλης σὲ ἓνα αὐστηρὸ ἔλεγχο μὲ τὸν ὄρ. σμένο σκοπὸ νὰ παραλάβῃ στὸ σύστημά του, μόνον ἐκεῖνο πὺν τοῦ φαίνεται ὀρθὸ καὶ τάλλα νὰ τὰ ἀπορρίψη. Ἐτσι μπορούμε λοιπὸν νὰ εἰποῦμε ὅτι στὸν Ἀριστοτέλη ἔχομε μιὰ συνειδητὴ στάση πρὸς τὴν ἱστορία τῆς ἔννοιας τῆς ψυχῆς.

Τὴν ἔρευνά του τὴν ἀρχίζει ὁ Ἀριστοτέλης μὲ ἐκεῖνο πὺν φαίνεται πὺν πὺν πὺν ἀνήκει στὴ φύση τῆς ψυχῆς. Τοῦτο εἶναι ἀπὸ τὸ

ἓνα μέρος ἢ κίνηση καὶ ἀπὸ τᾶλλο μέρος ἢ αἴσθησις, γιὰτὶ μέσα σ' αὐτὰ βλέπει κανεὶς συνήθως τὰ δύο κύρια γνωρίσματα τοῦ ἐμφύχου. Μ' αὐτὰ φαίνεται πὼς διαφέρει τὸ ἔμφυχον ἀπὸ τὸ ἄψυχον. Τὰ κύρια τοῦτα γνωρίσματα εἶναι ἐκεῖνα ποὺ ἐτόνισε κυρίως ἡ προηγούμενη φιλοσοφία.

Σ' αὐτό, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, βλέπουν μερικοὶ ἀπὸ τοὺς προδρομοὺς του τὸ οὐσιώδες τῆς ψυχῆς· κυρίως ὁμοῦ καὶ πρωταρχικῶς στὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο τοῦτα γνωρίσματα, στὴν κίνηση. Ὅριζον τὴν ψυχὴ ὡς ἐκεῖνο ποὺ ἔχει τὴ δύναμη νὰ κινῆ. Σ' αὐτὸ πρέπει ἀκόμα νὰ προστεθῆ, ὅτι εἶχαν τὴν γνώμη πὼς, ἂν κάτι δὲν κινεῖται, εἶναι ἀδύνατον νὰ κινῆ κάτι ἄλλο. Γι' αὐτὸ ἐθεωροῦσαν τὴν ψυχὴ γιὰ κάτι ποὺ κινεῖται, ἢ καλύτερα, γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ πράγματα ποὺ κινουῦνται. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τὸν Δημόκριτον πρῶτον, ὁ ὁποῖος, ἐπειδὴ ἦταν πεισμένος ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι κάτι ποὺ κινεῖται, τὴν εὗρισκε ὡς κάτι πύρινον ἢ θερμό. Ταυτοχρόνως εἶναι αὐτονόητον ὅτι ἡ ψυχὴ στὸν Δημόκριτον δὲν νοεῖται διαφορετικὰ παρὰ σωματικά. Σύγκειται ἀπὸ λεπτά, λεῖα καὶ στρογγυλὰ ἄτομα. Ὑπάρχουν, κατὰ τὴ γνώμη του, ἄπειρα εἶδη ἀπὸ ἄτομα καὶ ἀπὸ μορφές. Τὰ στρογγυλὰ ἀπὸ ὅλα ταῦτα τὰ στοιχεῖα ὅλης τῆς φύσης, ἀπὸ ὅλη τὴν «πανσπερμίαν», τὰ ὀνομάζει ὁ Δημόκριτος φωτιά καὶ ψυχὴ. Τὰ πύρινα τοῦτα ἄτομα «τὰ παραδέχεται ὁ Δημόκριτος σκορπισμένα μέσα σ' ὅλο τὸ σῶμα καὶ γι' αὐτὸ εἶναι τοῦτο γεμᾶτο ζωῆ σ' ὅλα τὰ μέρη του». 1) Πρόκειται λοιπὸν ἐδῶ γιὰ ὠρισμένες, βέβαια ἀπειρομικροές, σωματικὲς μορφές. Οἱ στρογγυλές ἀπ' αὐτὲς ἀποτελοῦν τὴν ψυχὴ, γιὰ αὐτὲς ἀκριβῶς ἔχουν τὴν ἰκανότητα νὰ διαπερνοῦν ὅλα. Καὶ καθὼς αὐτὲς κινουῦνται ἔχουν τὴν δύναμη ταυτόχρονα νὰ κινουῦν καὶ ὅλα τᾶλλα, ποὺ ἔχουν ζωὴ. Ὡστε ἡ ζωὴ ἔχει τὴν αἰτία τῆς στὴν ψυχὴ καὶ αὐτὴ πάλι δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ τὰ αὐτοκινούμενα, στρογγυλὰ ἄτομα.

Τὴν διαδικασία τῆς ζωῆς τὴν φαντάζεται ὁ Δημόκριτος, βέβαια κάπως ἀπλοϊκά, κατὰ τὸν ἀκόλουθον τρόπο. Ὁ ἀέρας, ποὺ περιβάλλει τὸ σῶμα, πιέζει καὶ μὲ τὴν δύναμή του βγάζει ἀπὸ τὸ σῶμα ἐκεῖνα τὰ ἄτομα ποὺ δίνουν στὴ ζωὴ τὴν κίνησή της. Καὶ μ' αὐτὸ θὰ ἔτε-

1) Zeller, Philosophie der Griechen, I, μέρος 2ον 1115—16.

λείωνε ἡ ζωὴ, ἂν ταυτόχρονα δὲν ἔρχονταν σὲ βοήθεια ἡ εἰσπνοὴ καὶ δὲν συνέβαλε αὐτὴ γιὰ τὴν διατήρηση τῆς ζωῆς. Ἡ εἰσπνοὴ ἐνεργεῖ κατὰ δύο τρόπους. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον ἄτομα ζωῆς σιὸ σῶμα, ποὺ καταλαμβάνουν τὴ θέση τῶν ἄλλων, ποὺ βγῆκαν μὲ τὴν πίεση τοῦ ἀέρα, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁμως ἐμποδίζει, μὲ τὸ ἀντίθετο ρεῦμα τῆς, τὰ ἄτομα ποὺ βρίσκονται μέσα σιὸ σῶμα τῶν ὀργανισμῶν νὰ ἐξέλθουν, γιατί, μὲ τὸ ἀντίθετο ρεῦμα τῆς, τοὺς κάνει δυνατὴ τὴν ἀντίσταση ἐναντίον τῆς πίεσης τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀέρα. Γιὰ τοῦτο ἡ ἀναπνοὴ εἶναι κατ' οὐσίαν ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῆς ζωῆς, δηλαδή τὰ ὅρια τῆς ἀναπνοῆς εἶναι καὶ ὅρια τῆς ζωῆς. Τὸ ζωντανὸ ὄν διατηρεῖται σιὴ ζωὴ, ἐφ' ὅσον μπορεῖ νὰ κἀνη αὐτὴ τὴν ἀντίδραση. Μ' αὐτὸ ἐξηγεῖται ἡ ζωὴ κατὰ τρόπο καθαρὰ μηχανικό.

Ἰδιαίτερη σχέση ἔχει μ' αὐτὰ καὶ ἡ ἀντίληψη τῶν Πυθαγορείων γιὰ τὴν ψυχὴ. Κατὰ βάθος ἡ ἀντίληψή των εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Δημοκρίτου, γιατί καὶ αὐτοὶ θεωροῦν τὴν κίνηση ὡς τὸν κύριον ὀρισμὸ τῆς οὐσίας τῆς ψυχῆς. Καὶ δὲν εἶναι οὐσιώδης ἡ διαφορὰ, ἂν μερικοὶ ἀπὸ τοὺς Πυθαγόρειους ταυτίζουν τὴν ψυχὴ μὲ «τὰ ἐν τῷ ἀέρι ξύσματα», τὰ ὁποῖα κινουῦνται ἀδιάκοπα, ἢ ἂν ἄλλοι πάλι ἀπ' αὐτοὺς θεωροῦν τὴν ψυχὴ ὡς ἐκεῖνο ποὺ θέτει σὲ κίνηση αὐτὰ τὰ «ξύσματα». Ἡ αἰτία ποὺ οἱ Πυθαγόρειοι ἐθεωροῦσαν τὰ «ξύσματα» τοῦτα ὡς τὴν ἴδια τὴν ψυχὴ εἶναι, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, τὸ γεγονός, ὅτι αὐτὰ βρίσκονται σὲ ἀκατάπαυστη κίνηση, καὶ ὅταν ἀκόμα ἐπικρατεῖ ἀπόλυτη νηνεμία. Ἀναχώρησαν λοιπὸν ἀπὸ τὴν προϋπόθεση, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι κίνηση, καὶ τὴν αἰτία τῆς κίνησης τὴν ἔβλεπαν μέσα σιὰ ἴδια τὰ «ξύσματα». Σιὸ βάθος ὁμως ὅλοι ἐκεῖνοι ποὺ θεωροῦν τὴν ψυχὴ ὡς κάτι ποὺ κινεῖται μόνο του ἔχουν τὴν ἴδια γνώμη, γιατί αὐτοὶ δέχονται πῶς ἡ «κίνηση» εἶναι ἐκεῖνο ποὺ εἶναι σιὴ ψυχὴ «οἰκειότατον». Ἡ ψυχὴ πρέπει λοιπὸν νὰ εἶναι ἡ ἀρχὴ κάθε κίνησης. Ὅλα τὰ ἄλλα κινουῦνται ἀπ' αὐτὴν καὶ μόνον αὐτὴ κινεῖται μόνη τῆς. Πῶς ἔφθασαν, ἔτσι ρωτᾷ ὁ Ἀριστοτέλης, σ' αὐτὴν τὴν ἀποψη; Κατέληξαν ἐδῶ, γιατί δὲν ἔβλεπαν τίποτε ἄλλο ποὺ νὰ κινῆ κάτι ἄλλο, χωρὶς νὰ κινῆ τὸν ἑαυτό του.²⁾ Ἐπειδὴ ἡ ψυχὴ δίνει σιὸ σῶμα τὴν κίνηση, ἦταν ἀνάγκη

2) Διὰ τὸ μηθὲν ὄραν κινουῦν ὁ μὴ καὶ αὐτὸ κινεῖται. Περὶ ψυχῆς 404, α, 25.

νὰ γίνη δεκτὸ ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ ἴδια κινεῖται. Σ' αὐτὸ φαίνονται, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅλοι οἱ πρόδρομοι τοῦ νὰ ἔχουν μιὰ γνώμη, ἂν καὶ διαφέρουν στὴν ἔκφραση, γιατί ὁ ἕνας τὴν ὀνομάζει ψυχὴ καὶ ὁ ἄλλος νοῦ. Καὶ ὁ Ἀναξαγόρας ἔχει τὴν ἴδια γνώμη, γιατί καὶ αὐτὸς λέει πὼς ἡ ψυχὴ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ κινεῖ τάλλα. Βέβαια δὲν πρέπει νὰ συνταυτίσωμε τὴν γνώμη τοῦ Ἀναξαγόρα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Δημόκριτου, γιατί ὁ Δημόκριτος ταυτίζει τὴν ψυχὴ καὶ τὸν νοῦ, ὅπως ταυτίζει καὶ τὴν αἴσθησι μὲ τὴ νόησι. Ὁ Δημόκριτος δὲν ἔχει ἀκόμα τόσο προχωρήσει ὥστε νὰ χωρήσι τὴ νόησι, τὸν νοῦ ἀπὸ τὴν ψυχὴ κατὰ τρόπο ποὺ νὰ ὀρίσι τὸν νοῦ ὡς τὴν δύναμι ἐκεῖνη ποὺ συλλαμβάνει τὴν ἀλήθεια. Αὐτὸ θὰ ἔρχονταν ἄλλως τε καὶ σὲ ἀντίφρασι μὲ τὴν θεμελιακὴ του ἀντίληψη, ὅτι αἴσθησι καὶ νόησι πρέπει ν' ἀποδοθοῦν ἐξ ἴσου σὲ ὑλικὲς ἀλλοιώσεις. Μὲ λιγώτερη σαφήνεια ἐκφράζεται γιὰ τὸ ζήτημα τοῦτο ὁ Ἀναξαγόρας, γιατί τὴν μιὰ φορὰ θέτει τὸν νοῦ ὡς αἰτία τῆς ὀμορφιάς καὶ τῆς τάξης τοῦ κόσμου καὶ τὴν ἄλλη φορὰ τὴν ψυχὴ.

Τὸ πνεῦμα, ὁ νοῦς, εἶναι κατ' αὐτὸν μέσα σ' ὅλα τὰ ὄντα· ὁ νοῦς δίνει σὲ ὅλα, μικρὰ καὶ μεγάλα, ἀνώτερα καὶ κατώτερα, τὴν ὀμορφιά τους καὶ τὴν τάξη τους. Ἀπέναντι σ' αὐτὴν τὴν καθαρὰ μεταφυσικὴ ἄποψη τοῦ Ἀναξαγόρα ὁ Ἀριστοτέλης φέρνει τὸ σχεδὸν καθαρὰ ἐμπειρικὸ γεγονός, ὅτι ὁ νοῦς, ἐφ' ὅσον τὸν πάρει κανεὶς ὡς δύναμι ποὺ σκέπτεται, δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχη στὴν ἴδια μοῖρα μέσα σ' ὅλα τὰ ζῶα, καὶ μάλιστα οὔτε μέσα σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Ὁ Ἀριστοτέλης χωρίζει λοιπὸν ἐδῶ συνειδητὰ τὸν νοῦ, στὴν μορφή ποὺ εἶναι προσιτὸς σὲ μᾶς, ἀπὸ τὴν μεταφυσικὴ του ὑπόστασι, ἔτσι ὅπως τὸν συναντοῦμε στὸν Ἀναξαγόρα. Τοῦτο εἶναι μιὰ μεγάλη πρόοδος στὴ κριτικὴ θέσι ποὺ ἔχει πάρει ἡ ἴδια ἡ σκέψη γιὰ τὸν ἑαυτὸ της. Ὁ νοῦς εἶναι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅπως ὁ ἴδιος λέγει, «δύναμις τις περὶ τὴν ἀλήθειαν»,³⁾ δηλαδὴ ἡ δύναμι ποὺ καταγίνεται μὲ τὴν ἀλήθεια. Ὅ,τι εἶναι ἡ ὕψη γιὰ τὸ σῶμα, τὸ ἴδιο εἶναι ὁ νοῦς γιὰ τὴν ψυχὴ. Αὐτὸς εἶναι τὸ φῶς ποὺ ἀναψε ὁ θεὸς μέσα στὴν ψυχὴ. Ἀπὸ ὅλα ὅσα ἔχομε ὁ νοῦς εἶναι τὸ πιὸ καλὸ μας ὄργανο, γιατί μ' αὐτὸν συλλαμβάνομε τὴν ἀλή-

3) Περὶ ψυχῆς, 404, α, 30.

θεια. Ὁ νοῦς ὅμως αὐτὸς εἶναι ἀδύνατο νὰ εἶναι μέσα σ' ὅλα τὰ ὄντα πὺν ἔχουν ζωὴ· τοῦτο εἶναι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη κάτι πὺν μπορεῖ κανεὶς ἐμπειρικὰ νὰ τὸ διαπιστώσῃ.

Ἀντίθετα σ' αὐτοὺς πὺν ἔθεώρησαν τὴν ψυχὴ ὡς ἀρχὴ τῆς κίνησης στέκουν ἐκεῖνοι πὺν ἔρριξαν τὴν προσοχή τους στὴ γνώση καὶ στὴν αἴσθησι πὺν ἔχομε γιὰ τὰ πράγματα, «ἐπὶ τὸ γινώσκειν καὶ αἰσθάνεσθαι». Ἐπιὰ τοῦτο αὐτοὶ δὲν εἶδαν μέσα στὴν ψυχὴ τίποτε ἄλλο παρὰ τίς ἀρχὲς τῆς γνώσης. Ἐδῶ ἡ ψυχὴ πρώτη φορὰ θεωρεῖται ἀπὸ γνωσιολογικὴ σκοπιά. Εἶναι οἱ ἀρχὲς τοῦ εἶναι πὺν ζητοῦνται τώρα μέσα στὴν ψυχὴ. Στὴν προσπάθεια αὐτὴν εἶναι μερικοὶ πὺν δέχονται μιὰ πολλότητα ἀπὸ ἀρχὲς μέσα στὴν ψυχὴ, ἄλλοι πάλι πὺν συνταυτίζουν τὴν ψυχὴ μὲ τὴν ἐνότητα. Καὶ τοῦτο εἶναι μιὰ σκέψη θεμελιακῆς σημασίας γιὰ ὅλη τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, γιὰτι τόσο ἡ θεωρία πὺν δέχεται τὴ γνώση ὡς εἰκόνα τῆς πραγματικότητας, ὅσο καὶ ἡ καθαρὰ λογικὴ θεωρία γιὰ τὴ γνώση, ἔχουν τίς ρίζες τους μέσα σ' αὐτὴν ἐδῶ τὴν ἀποψη. Ἡ σκέψη τῆς ὁμοιότητας τόσο μεταξὺ νοῦ καὶ ἀντικειμένου, ὅσο καὶ μεταξὺ ἐποπτείας καὶ πραγμάτων, ἐδῶ θεμελιώνεται γιὰ πρώτη φορὰ, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἀκόμα ἐλευθερωμένη ἐντελῶς ἀπὸ τὴν μυθικὴ νοοτροπία. Ἐτσι παραδέχεται ὁ Ἐμπεδοκλῆς πὺς ἡ ψυχὴ συντίθεται ἀπὸ τὴν ὁλότητα τῶν στοιχείων· ἀλλὰ καὶ κάθε στοιχεῖο χωριστὰ εἶναι μίᾱ ψυχὴ.⁴⁾ Μ' αὐτὸ ἔχομε ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι τὴν ἱκανότητα νὰ ἀντιλαμβανόμαστε ὅλα, δηλαδὴ μὲ κάθε ἀρχὴ τῆς ψυχῆς μας μποροῦμε νὰ ἀντιληφθοῦμε καὶ νὰ γνωρίσωμε κάτι, ἕνα ὠρισμένο ἀντικείμενο τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Ὅλα τὰ γνωρίζομε μὲ τὸ ὅμοιο πὺν ἔχομε μέσα μας, μὲ τὴν γῆ βλέπομε τὴν γῆ, μὲ τὸ νερὸ ἀντιλαμβανόμαστε τὸ νερό. Γιὰ νὰ γεννηθῆ ἕνα αἴσθημα, πρέπει νὰ ἔλθουν σὲ ἐπαφὴ τὰ μόρια πὺν ἀποκόβονται ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα μὲ τὰ ὅμοια μόρια πὺν βρίσκονται μέσα στὰ αἰσθητήρια ὄργανα. Ἐτσι γεννιέται, κατὰ τὸν Ἐμπεδοκλῆ, τὸ αἴσθημα τῆς ὄρασης. Οἱ «ἀπορροές», δηλαδὴ τὰ μόρια πὺν ἀπορρέουν ἀπὸ τὰ ὄρατὰ ἀντικείμενα, καταφθάνουν στὰ μάτια, ὅπου, μέσῳ τῶν πόρων ἄλλες «ἀπορροές» τοῦ ἐσωτερικοῦ φωτὸς καὶ τοῦ ὕδατος, ἀναπηδοῦν, καὶ ἀπὸ τὴν συνάντησι καὶ τῶν δύο

4) Περὶ ψυχῆς, 404, β, 9.

5) Περὶ ψυχῆς, 404, β, 12, καὶ ἕκαστον ψυχὴν τούτων.

γεννιέται ἡ εἰκόνα τῆς ὄρασης. Ὅμοια γεννιέται ἡ σκέψη, γιατί μέσα σ' ὅλα τὰ πράγματα, νομίζει ὁ Ἐμποδοκλῆς, περιέχεται νοῦς, διάνοια ὡς στοιχεῖο. Ὁ Πλάτων, ἔτσι νομίζει ὁ Ἀριστοτέλης, ἀκολουθεῖ στὸν «Τίμαιο» αὐτὴν τὴν ἀνίληψη, γιατί ἐκεῖ σχηματίζει τὴν ψυχὴ ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ στοιχεῖα. Κι' αὐτὸν τὸν προσδιορίζει ἡ ἀνίληψη, ὅτι ἡ γνώση εἶναι δυνατὴ μόνον γιατί τὸ ὅμοιο γνωρίζει τὸ ὅμοιό του.⁶⁾ Ὡστε, ἐπειδὴ ἡ γνώση εἶναι δυνατὴ, πρέπει τὰ πράγματα νὰ εἶναι σχηματισμένα ἀπὸ τὶς ἴδιες ἀρχές σὲς ὅποιες ὀφείλει τὴν μορφὴ τῆς καὶ τὸ εἶναι τῆς καὶ ἡ ψυχὴ.

Οἱ ἀρχές ὅμως τοῦ πλατωνικοῦ συστήματος εἶναι τὸ εἶναι, ἡ ταυτότητα, ἡ ἑτερότητα, ἡ κίνηση καὶ ἡ στάση. Ὅλα ὅσα γενικὰ ὑπάρχουν, ὅλα ὅσα λέμε ὅτι ὑπάρχουν, μετέχουν σ' αὐτὲς τὶς θεμελιακὰς προϋποθέσεις. Καὶ ἡ ψυχὴ λοιπὸν πρέπει νὰ ἐγκεῖται σ' αὐτὲς τὶς ἀρχές, ἢ, ὅπως λέγει ἡ μυθικὴ γλῶσσα τοῦ «Τιμαίου», καὶ αὐτὴν ὁ δημιουργὸς τὴν συναρμολόγησε (συνεστήσατο) ἀπὸ τὶς ἴδιες ἀρχές. Ἡ ψυχὴ ἐμορφώθηκε ἀπὸ τὸ εἶναι καὶ μάλιστα ἀπὸ τὰ δύο εἶδη τοῦ εἶναι, δηλαδή ἀπὸ τὸ αἰώνιο εἶναι, ποὺ δὲν μοιράζεται, καὶ ἀπὸ τὸ γήινο, ποὺ μοιράζεται, δηλαδή ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ εἶναι μέσα στὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα.

Ἡ ἐξηγητικὴ αἰτία αὐτῆς τῆς σύνθεσης τῆς ψυχῆς εἶναι, ὅτι αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἔχη γνώση καὶ γιὰ τὰ δύο εἶδη τοῦ εἶναι, δηλαδή καὶ γιὰ τοὺς δύο κόσμους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀποτελεῖται. Μὲ τὴ γνώση εἶναι στὴν ψυχὴ καὶ οἱ δύο κόσμοι τοῦ εἶναι προσιτοί, καί, ἐπειδὴ ἡ γνώση εἶναι δυνατὴ μὲ βᾶση τὴν ταυτότητα καὶ τὴν ἑτερότητα, εἶναι φανερό, ὅτι οἱ ἀρχές αὐτὲς πρέπει νὰ καταλογισθοῦν στὰ στοιχεῖα τῆς σύνθεσής τῆς. Ὅτι τέλος ἡ ψυχὴ εἶναι κάτι ποὺ κινεῖ τὸν ἑαυτὸ του, τοῦτο εἶναι μία θεμελιακὴ προϋπόθεση τῆς πλατωνικῆς σκέψης. Ψυχὴ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ κινεῖ τὸν ἑαυτὸ του· αὐτὴ εἶναι ἡ βασικὴ θέση τοῦ «Φαίδρου». Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι μέσα στὴν κίνησή τῆς διατηρεῖται ὡς ἐνότητα ἀποδείχνει καὶ τὴν σταθερότητά τῆς. Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ ψυχὴ ἔχει γίνεαι ἀπὸ τὶς ἔσχατες ἀρχές τοῦ εἶναι, μπορεῖ, μὲ βᾶση τὴν ὁμοιότητα, νὰ ἔχη καὶ γνώση γιὰ τὰ πράγματα καὶ γιὰ τὸ εἶναι. Φαί-

6) Γινώσκεισθαι γὰρ τῷ ὁμοίῳ τὸ ὅμοιον. Περὶ ψυχῆς, 404, β, 12.

νεται λοιπὸν σύμφωνα μ' αὐτά, ὅτι ὁ τελευταῖος λόγος, πού ἡ ψυχὴ πρέπει νὰ ἔχη σχηματισθῆ ἀπὸ τὶς ἴδιες ἀρχές με τὸ εἶναι, εἶναι ἡ ἴδια ἡ γνώση. Γιὰ τοῦτο ὁ Πλάτων ἐπῆρε τὴν γνώση γιὰ κύριο γνώρισμα τῆς οὐσίας τῆς ψυχῆς.

Ἐπιπλέον ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε ἤδη εὐκαιρία στὸ διάλογό του «περὶ φιλοσοφίας», πού ἐλάχιστα ἀποσπάσματα του μόνον μᾶς ἔχουν διασωθῆ, καὶ πού ἀρχίζει με μιὰ ἀνάπτυξη τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, νὰ κάμῃ ὅμοιες παρατηρήσεις γιὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τοὺς Πυθαγόρειους, μ' αὐτὲς πού κάνει ἐδῶ στὸ ἔργο του περὶ ψυχῆς.⁷⁾ Ὁ Πλάτων, κατὰ τὸ τελευταῖο στάδιον τῆς φιλοσοφίας του, ἐσυνταύτισε, ὅπως λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, τὶς ιδέες με τοὺς ἀριθμούς. Στούς Πλατωνικοὺς διαλόγους δὲν ὑπάρχει καμμιά σχετικὴ δήλωση. Τουναντίον ἀπὸ τὴν «Πολιτεία» προκύπτει σαφέστατα, ὅτι ὁ Πλάτων ἔβαλε τὰ μαθηματικὰ στὴ μέση· βάζει τοὺς ἀριθμούς καὶ τὶς μαθηματικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὴν ιδέα καὶ στὸ φαινόμενο. Τὰ μαθηματικὰ συνδέουν τὸ φαινόμενο με τὴν ιδέα. Οἱ ἀριθμοὶ ἀνταποκρίνονται στὴ «διάνοια», καὶ αὐτὴ πάλι εἶναι βέβαια πάνω ἀπὸ τὴν ἐποπτεία καὶ τὴν αἴσθησι, ἀλλὰ κάτω ἀπὸ τὸν «νοῦν», πού ἀπέναντί του στέκουν οἱ ιδέες. Τὸ φαινόμενο εἶναι δυνατόν κατὰ τὸν Πλάτωνα νὰ νοηθῆ με τὴ βοήθεια τῶν μαθηματικῶν. Τὰ μαθηματικὰ εἶναι ἡ μόνη δυνατότητα γιὰ νὰ θέσωμε στὸ φαινόμενο ἕνα μέτρο καὶ ἕνα ὄριο πού νὰ τὸ καταλαβαίνωμε. Ἀπὸ τᾶλλο μέρος, γιὰ νὰ ἀνεβοῦμε στὴν ιδέα, πρέπει νὰ περάσωμε μέσα ἀπὸ τὰ μαθηματικά. Τὰ μαθηματικὰ εἶναι κατὰ τὴν ἔννοια τούτη ἡ προπαίδεια τῆς διαλεκτικῆς.

Ἐπιπλέον ὁ Ἀριστοτέλης ὅμως μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὁ Πλάτων ἐσυγχώνευσε τὶς ιδέες καὶ τὰ μαθηματικὰ ἢ τοὺς ἀριθμούς. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη οἱ πλατωνικὲς ιδέες δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἀριθμοί.⁸⁾ Μ' αὐτὸ τὸ ζήτημα δὲν μποροῦμε ἐδῶ νὰ καταγίνωμε βαθύτερα. Ὅτι οἱ ιδέες δὲν εἶναι ἀριθμοί, τοῦτο πρέπει πιά σήμερα νὰ θεωρεῖται βέβαιο. Κατὰ τὸν Ἰωάν. Φιλόπονον οἱ ιδέες ὠνομάσθησαν ἀριθμοὶ ἢ διότι, ὅπως οἱ

7) Ὁμοίως δὲ καὶ ἐν τοῖς περὶ φιλοσοφίας λεγομένοις διωρισθῆ. Περὶ ψυχῆς, 404, β, 18. Παράβαλε Werner Jaeger, Aristoteles σελ. 125 καὶ ἐξ.

8) Μετὰ τὰ φυσικά, 987, β, 20.

ἀριθμοὶ μετροῦν καὶ ὀρίζουν τ' ἀντικείμενα, ὅμοια καὶ οἱ ἰδέες εἶναι θεμελιώδεις προϋποθέσεις γιὰ τὸ μέτρομα καὶ τὸν ὀρισμὸ τῆς ὕλης, (μετρητικὰ ἐπὶ καὶ ὀριστικὰ τῆς ὕλης), ἢ διότι, ὅπως οἱ ἀριθμοὶ κατὰγονται ἀπὸ μιὰ ἀρχή, ἀπὸ τὴν ἐνότητα, ὅμοια καὶ οἱ ἰδέες προσέρχονται ἀπὸ τὴν μιὰ καὶ μόνη ἀρχή ὅλων τῶν πραγμάτων, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ ἢ τοῦ ἐνός. Ὅτι οἱ ἰδέες ἀποτελοῦνε προϋποθέσεις γιὰ τὸν ὀρισμὸ τῶν ὄντων, τοῦτο προκύπτει καθαρὰ ἀπὸ τὸν «Φαίδωνα» καὶ «Φίληβο» τοῦ Πλάτωνος. Στὸν «Φίληβο» μάλιστα ὀνομαῖζεται ἡ ἰδέα τὸ «περαῖνον» τὸ πέρας, δηλαδὴ ἐκεῖνο ποὺ ὀρίζει. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ἐδῶ τέσσερες ἀρχές, ἀπὸ τις ὁποῖες προῆλθαν ὅλα τὰ ὄντα κατὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τοὺς Πυθαγόρειους. Δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ ἐνός, ἀπὸ τὸ πρῶτο μῆκος, ἢ τὴν ἰδέα τοῦ ἀριθμοῦ «δύο», ἀπὸ τὸ πρῶτο πλάτος, ἢ τὴν ἰδέα τοῦ ἀριθμοῦ «τρία» καὶ ἀπὸ τὸ πρῶτο βάθος ἢ τὴν ἰδέα τοῦ ἀριθμοῦ «τέσσαρα». Ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὅτι ἡ ζωὴ γενικά, δηλαδὴ ἡ ἰδέα, τὸ εἶδος ὅλης τῆς ζωῆς, κατὰ Πλάτωνα, ἔγινε ἀπὸ τις τέσσαρες αὐτὲς ἀρχές στὴν ἀπολυτότητά των καὶ τὴν καθαρότητα των. Ὡστε ἀπὸ τὴν ἐνότητα, αὐτὴν καθ' αὐτήν, ἀπὸ τὴν δυϊκότητα, αὐτὴν καθ' αὐτήν, ἀπὸ τὴν τριαδικότητα, αὐτὴν καθ' αὐτήν καὶ ἀπὸ τὴν τετραδικότητα, αὐτὴν καθ' αὐτήν, ἔγινε ἡ ζωὴ. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο δημιουργήθηκαν καὶ ὅλα τὰλλα, ὅπου βέβαια ἡ καθαρότητα καὶ ἡ ἀπολυτότητα τῶν ἀρχῶν αὐτῶν μειώνεται τόσο ὅσο ἀπομακρινόμαστε ἀπὸ «αὐτὸ τὸ ζῶον», δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς ζωῆς. Ὡστε ὅλα τὰ πράγματα, σύμφωνα μ' αὐτὴν τὴν ἀποψη, ἔγιναν μὲ βάση αὐτὲς τις ἀρχές, δὲν ἔχουν ὅμως ὅλα τὴν ἴδια ἀξία, γιὰτὶ δὲν βρίσκονται ὅλα στὴν ἴδια ἐγγύτητα τῶν ἀρχῶν τούτων. Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ ψυχὴ γνωρίζει ὅλα τὰ πράγματα, πρέπει κι' αὐτὴ κατ' ἀνάγκην νὰ ἔχη γεννηθῆ ἀπὸ τις τέσσερες αὐτὲς ἀρχές. Σύμφωνα μ' αὐτὰ πρέπει ὁ νοῦς μέσα στὴν ψυχὴ νὰ εἶναι ἡ-ἐνότητα, γιὰτὶ ὁ νοῦς εἶναι ἀμέριστος καὶ γνωρίζει τὰ πράγματα μὲ ἀπλῆ, καθαρὴ κατάληψη. Ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση, ἢ διάνοια, ἢ, ὅπως ὁ Πλάτων καὶ ἄλλοιῶς λέει, ἡ ἐπιστήμη, μέσα στὴ ψυχὴ σημαίνει τὴν δυϊκότητα, γιὰτὶ αὐτὴ διανύει ἓνα δρόμο, γιὰτὶ εἶναι μιὰ διαδικασία ἐνὸς λογικοῦ δρόμου. Ξεκινάει ἀπὸ ἀρχές καὶ καταλήγει σὲ συμπεράσματα. Ἡ διάνοια ξεκινάει πάντα ἀπὸ ὀρισμέ-

νες προϋποθέσεις και προχωρεῖ με ἀναγκαιότητα σὲ ὠρισμένα ἀποτελέσματα.

Ἀντίθετα ἡ ἀθεμέλιωτη γνώμη, ἡ «δόξα», σημαίνει τὸν ἀριθμὸ τῆς ἐπιφάνειας ἢ τὴν τριάδα, γιατί, με τὸ νὰ προσπαθῆ νὰ συλλάβῃ κάτι, χωρίζεται και εἶναι σὰν ν' ἀνοίγεται μπροστά της ἕνας διπλὸς δρόμος και σὰν αὐτὴ νὰ μὴν ξέρῃ ποιὸν δρόμο ἀπὸ τοὺς δυὸ νὰ πάρῃ. Ὅπως ἕνας ὁδοιπόρος πὸ πῆγε ἕνα ὠρισμένο κομμάτι τοῦ δρόμου και φθάνει σὲ ἕνα ὠρισμένο μέρος, ὅπου δυὸ δρόμοι διασταυρῶνται, δὲν ξέρει ποιὸν ἀπὸ τοὺς δυὸ ν' ἀκολουθήσῃ, ὅμοια εἶναι και ἡ γνώμη ἀφοῦ βάλλει γιὰ βάση κάποια προϋπόθεση, δὲν εἶναι πιά σὲ θέσῃ ν' ἀποφασίσῃ τὸ ναὶ ἢ τὸ ὄχι, ἀλλὰ γίνεται ἀναποφάσιστη και τάλαντεύεται ἀνάμεσα στὶς δυὸ δυνατότητες. Τέλος ἡ αἴσθησις ἀνταποκρίνεται στὸν ἀριθμὸ τοῦ σωματικοῦ ἢ στὴν τετράδα, γιατί αὐτὴ αἰσθάνεται μονάχα τὸ μεριστὸ και τὸ σωματικόν. Χωρὶς τὸ σῶμα ἡ αἴσθησις δὲν μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ. Ἡ ψυχὴ λοιπὸν μπορεῖ νὰ τὰ γνωρίσῃ ὅλα, μόνον γιατί ἔχει γίνεῖ κι' αὐτὴ ἀπὸ τὶς ἴδιες ἀρχές με τὰ ὄντα. Καὶ ἐπειδὴ ἐδῶ οἱ ἀρχές τῶν πραγμάτων εἶναι οἱ ἀριθμοί, οἱ ὁποῖοι συνταυτίζονται με τὶς ἰδέες, ἡ ψυχὴ συνίσταται σὲ ἀριθμούς. Τὰ στοιχεῖα, οἱ βάσεις τοῦ κόσμου εἶναι οἱ ἀριθμοί.

Ἐπειδὴ ὅμως ἐθεωροῦσαν ὄχι μόνον τὴν κίνηση, ἀλλὰ και τὴ γνώση ὡς κάτι πὸ ἀνήκει στὴν οὐσία τῆς ψυχῆς, μερικοὶ φιλόσοφοι κατέληξαν νὰ παραδεχθοῦν ὅτι ἡ ψυχὴ συνίσταται και ἀπὸ τὰ δυὸ. Παραδέχθηκαν ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἕνας ἀριθμὸς πὸ κινεῖ τὸν ἑαυτό του.⁹⁾ Ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων ὠρίσε τὴν ψυχὴ, τόσο κατὰ τὸ γνῶρισμα τῆς κίνησης ὅσο και κατὰ τὸ γνῶρισμα τῆς γνώσης. Στὸν «Φαῖδρος» λέγει «ἀφοῦ ὠρίσαμε τὸ ἀθάνατο ὡς ἐκεῖνο πὸ κινεῖ τὸν ἑαυτό του, δὲν θὰ ντραποῦμε, ἀν εἰποῦμε πὸς σ' αὐτὸ ἔγκειται ἡ οὐσία και ὁ λόγος τῆς ψυχῆς».¹⁰⁾ Τουναντίον στὸν «Τίμαιο» ὀρίζει τὴν ψυχὴ με βάση τὴν δύναμη τῆς γνώσης.¹¹⁾ Ὡστε ἔβλεπε ὁ Πλάτων τὴν οὐσία τῆς ψυχῆς μέσα στὴν γνώση και μέσα στὴ κίνηση. Ὁ διάδοχος τοῦ Πλάτωνος στὴν Ἀκαδημία, ὁ Ξενοκράτης, εἶναι ἐκεῖνος πὸ συνένωσε

9) Τὴν ψυχὴν ἀριθμὸν κινῶνθ' ἑαυτόν, Περὶ ψυχῆς, 404, β, 29—30.

10) Πλάτωνος «Φαῖδρος», 245, Ε.

11) Πλάτωνος «Τίμαιος», 89 Ε — 90 Δ.

αὐτοὺς τοὺς δύο ὁρισμοὺς καὶ εἶπε, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἓνας ἀριθμὸς ποὺ κινεῖ τὸν ἑαυτό του.

Σ' αὐτό, ὅτι δηλαδή ἡ ψυχὴ εἶναι ταυτόσημη μὲ τὶς ἀρχές, ἦταν ὅλοι οἱ πρόδρομοι τοῦ Ἀριστοτέλους σύμφωνοι. Ἡ διαφωνία τους ὅμως ἀφοροῦσε τὶς ἴδιες τὶς ἀρχές, τὴν οὐσία τους καὶ τὸν ἀριθμὸ τους. Ἐτσι ἔμμεσα φιλονεικοῦσαν φυσικὰ καὶ γιὰ τὴν οὐσία τῆς ἴδιας τῆς ψυχῆς. Ἡ φιλονεικία τούτη ἦταν ἰδιαίτερα σφοδρὴ ἀνάμεσα στοὺς ὑλιστὲς καὶ ἰδεαλιστὲς. Στὸ μέσο αὐτῶν τῶν δύο μερίδων ἔστεκαν ἐκεῖνοι ποὺ κατέληξαν σὲ μιὰ συγχώνευση τῶν σωματικῶν καὶ τῶν ἀσωμάτων ἀρχῶν. Ὑλικὰ αἷτια ἐδέχονταν ὁ Θαλῆς, ὁ Ἀναξίμενης, ὁ Ἀναξίμανδρος, ὁ Ἡράκλειτος καὶ ὁ Δημόκριτος· αὐτοὶ εἶναι οἱ φυσικοὶ φιλόσοφοι. Ὅπαδοὶ τῶν ἀσωμάτων ἀρχῶν ὅμως ἦταν οἱ Πυθαγόρειοι καὶ ὁ Ζενοκράτης. Στὸ μέσον ἔστεκαν ὁ Ἐμπεδοκλῆς καὶ ὁ Ἀναξαγόρας. Σ' αὐτοὺς θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ κατατάξῃ καὶ τὸν Δημόκριτο, γιὰτὶ αὐτὸς μὲ τὰ ἀμέριστα σώματα, τὰ ἄτομα, εἰσήγαγε καὶ τὸ «κενό».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'.

ΟΙ ΑΝΤΙΡΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΣΤΗΝ ΑΠΟΨΗ ΟΤΙ Η ΨΥΧΗ ΕΙΝΑΙ ΚΙΝΗΣΗ

Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀφοῦ ἐξέθεσε σύντομα τὶς γνώμες τῶν προδρόμων του γιὰ τὴν οὐσία τῆς ψυχῆς, προχωρεῖ καὶ στὴ κριτικὴ τους ἐξέταση. Καὶ πρῶτα-πρῶτα στρέφει τὶς ἀντιρρήσεις του ἐναντίον τῆς γνώμης, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι κίνηση. Ἀπὸ τὴν ἀποφασιστικότητα καὶ τὴν ἐξαντλητικὴ κριτικὴ ποὺ ἀσκεῖ ὁ Ἀριστοτέλης στὴν γνώμη, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι κίνηση, καὶ ἀπὸ ὅλη τὴν ἀκολουθία τῶν σκέψεών του, προκύπτει καθαρά, ὅτι ἔχει ὑπ' ὄψει του τὸν ἴδιο τὸν Πλάτωνα. Ὁ Πλάτων λέει στὸν «Φαῖδρος»¹⁾ ὅτι ψυχὴ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ κινεῖ τὸν ἑαυτό του, καὶ στοὺς «Νόμους»²⁾ λέει, ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ψυχῆς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι καμμιά ἄλλη παρὰ τούτη, ὅτι ἡ ψυχὴ μπορεῖ νὰ

1) Πλάτωνος, Φαῖδρος 245, Γ.

2) Πλάτωνος, Νόμοι, 895 Ε.

κινεῖ τὸν ἑαυτό της. Ἐναντίον αὐτῶν τῶν δύο ἐννοιῶν κατευθύνει τὴν κριτική του ὁ Ἀριστοτέλης. Στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου τούτου θὰ ἴδουµε κατὰ πόσο ἡ ἀριστοτελικὴ αὐτὴ κριτικὴ ἀγγίζει πράγματι τὴν γνώμη τοῦ Πλάτωνος.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιχειρηματολογεῖ ὡς ἑξῆς· ἐπειδὴ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον κάτι κινεῖται εἶναι διπλός, δηλαδή ἢ κινεῖται, ἐφ' ὅσον εἶναι μέσα σ' ἓνα ἄλλο πού κινεῖται, ἢ κινεῖται αὐτὸ καθ' ἑαυτό, πρέπει, σύμφωνα μ' αὐτό, νὰ ἐρευνηθῆ, ἂν ἡ ψυχὴ, αὐτὴ καθ' αὐτήν, κινεῖται, γιατί ὅτι ἡ ψυχὴ κινεῖται «κατὰ συμβεβηκός», δηλαδή ἐφ' ὅσον εἶναι μέσα σὲ κάτι ἄλλο πού κινεῖται, τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀμφισβητηθῆ, καὶ ὁ Ἀριστοτέλης τὸ δέχεται χωρὶς συζήτηση. Ἐφ' ὅσον ἡ ψυχὴ εἶναι μέσα στὸ σῶμα καὶ ἐφ' ὅσον τὸ σῶμα κινεῖται, κάνει καὶ ἡ ψυχὴ μαζί του ὅλες τὲς κινήσεις «κατὰ συμβεβηκός»· αὐτὸ θὰ εἴπῃ ὅτι μ' αὐτὸ δὲν ἐκφράζεται ἡ οὐσία της.

Τὸ πρόβλημα ὅμως εἶναι ἐδῶ, ἂν ἡ ψυχὴ κινεῖται στὴν οὐσία της, ἂν κινεῖται «μὴ κατὰ συμβεβηκός»· ἂν ἡ κίνηση ἀνήκει ἀπὸ τὴν φύση στὴν ἴδια της οὐσία, στὸ εἶναι της. Ἐπειδὴ ὅμως τὰ εἶδη τῆς κίνησης εἶναι τρία, δηλαδή ἡ τοπικὴ κίνηση, ἡ ἀλλοίωση, ἡ αὔξηση καὶ ἡ μείωση, πρέπει ἡ ψυχὴ, ἂν κινεῖται, νὰ παρουσιάσῃ ἢ ἓνα ἀπὸ τὰ τρία τοῦτα εἶδη τῆς κίνησης ἢ ταυτόχρονα πῶς πολλὰ ἢ τέλος καὶ τὰ τρία. Ἄν ἐδῶ, δηλαδή μέσα στὸ κείμενό του περὶ ψυχῆς, γίνεται λόγος γιὰ τέσσερα εἶδη κίνησης, τοῦτο προέρχεται ἀπὸ μιὰ ἐκφραστικὴ δυσκολία τῆς γλώσσας. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα δὲν ἔχει καμμιά δυνατότητα νὰ ἐκφράσῃ μὲ μιὰ λέξη τὴν θετικὴ καὶ ἀρνητικὴ κίνηση μέσα στὴ ποσότητα. Γιὰ τοῦτο μεταχειρίζεται τὶς δυὸ λέξεις «αὔξεις» καὶ «φθίσεις». Ὅτι τὰ εἶδη τῆς κίνησης εἶναι τρία, τοῦτο ρητῶς τὸ λέει ὁ Ἀριστοτέλης στὰ φυσικά του.³⁾ Ἐπίσης στὰ φυσικά ⁴⁾ μιλάει ὁ Ἀριστοτέλης διεξοδικὰ γιὰ τὰ εἶδη τῆς κίνησης. Κάθε εἶδος ἀπὸ αὐτῆς τὶς κινήσεις ἔχει στενότερη σχέση μὲ τὴν κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς ἀριστοτελικὲς κατηγορίες. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ τόπου εἶναι δυνατὴ μέσα στὸ χῶρο, ἡ ἀλλοίωση εἶναι δυνατὴ μέσα στὴν ποιότητα, καὶ τέλος ἡ αὔξηση καὶ

3) Φυσικά, 192, β, 14.

4) Φυσικά, 224—206.

ἡ μείωση εἶναι δυνατὴ μέσα στὴν ποσότητα. Ὅλα ὅμως ὅσα κινοῦνται κατὰ τὸν τρόπο τοῦτον, εἶναι κατ' ἀνάγκην δεδομένα σ' ἓνα τόπο μέσῳ στὸ χῶρο, καί, ὅπως λέει ὁ Σιμπλίκιος ἐρμηνεύοντας τὸν Ἀριστοτέλη, εἶναι ἢ ἓνα ἀπλὸ ἢ ἓνα σύνθετο σῶμα, ὅπως εἶναι τὸ ἴδιο τὸ ζῷο. Ἄν λοιπὸν ἡ ψυχὴ πρέπει νὰ κινεῖται κατὰ ἓναν ἀπ' αὐτοὺς τοὺς τρόπους, τότε πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ εἶναι σὲ ἓναν τόπο, δηλαδή νὰ εἶναι σῶμα. Ἄπ' αὐτὸ προκύπτει ἀκόμα μὲ ἀναγκαιότητα, ὅτι, ἐφ' ὅσον ἡ ψυχὴ εἶναι δεδομένη σ' ἓναν τόπο, πρέπει νὰ εἶναι καὶ κάτι ποὺ μερίζεται, γιατί ὅ,τι εἶναι μέσα στὸ χῶρο, εἶναι δυνατόν νὰ τὸ χαρακτηρίσωμε ὡς κάτι, ποὺ τὰ μέρη του εἶναι τὸ ἓνα ἔξω ἀπὸ τ' ἄλλο. «Ἄλλοθι τὰ οἰκεῖα ἔχοντι μόρια» (Σιμπλίκιος). Μ' αὐτὸ ὅμως ἀναιρεῖται ἡ ἐνότητα καὶ ἡ ὁλότητα τῆς ψυχῆς. Ἄν λοιπὸν ὑποθέσωμε, ὅτι ἡ ψυχὴ κινεῖται κατὰ τὴν φύση της καὶ ὅτι μ' αὐτὸ τῆς ἀνήκει ἓνας ὠρισμένος τόπος, τότε πρέπει μὲ βεβαιότητα νὰ συμπεράνωμε, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι δυνατόν καὶ διὰ τῆς βίας νὰ κινήθῃ, δηλαδή ὅτι εἶναι δυνατόν ἡ ψυχὴ διὰ τῆς βίας ν' ἀλλάξῃ τὸν τόπο της. Καὶ τὸ ἀντίθετο εἶναι δυνατόν ἢ καλύτερα αὐτονόητο, γιατί κάθε τι ποὺ κινεῖται διὰ τῆς βίας, δηλαδή ἀντίθετα πρὸς τὴν φύση του, ἐπειδὴ ἡ κίνηση αὐτὴ σημαίνει ἓνα μετατόπισμα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση του, δὲν μπορεῖ πάντα νὰ μένῃ σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση.

Ἡ ἐπιχειρηματολογία ὅμως αὐτὴ τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γενικευθῇ, δηλαδή δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀναφερθῇ καὶ στὰ οὐράνια σώματα, γιατί ὁ ἴδιος λέει ὅτι αὐτὰ τὰ σώματα εἶναι ἀπαλλαγμένα ἀπὸ κάθε θνητὴ δυσχέρεια.⁵⁾

Ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεύς, γιὰ νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὴν δυσκολία αὐτὴν τῆς ἀριστοτελικῆς ἐπιχειρηματολογίας, παρατηρεῖ, ὅτι τὰ οὐράνια σώματα δὲν κινοῦνται κατὰ τὴν φύση, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ μιὰ ἀνώτερη δύναμη.

Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ εἰπώθηκε γιὰ τὴν κίνηση τῆς ψυχῆς, τὸ ἴδιο μποροῦμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε καὶ γιὰ τὴν στάση. Ἐκεῖ ὅπου ἀπὸ τὴν φύση κινεῖται ἡ ψυχὴ, ἐκεῖ πρέπει ἀπὸ τὴν φύση πάλι νὰ ἀναπαύεται,

5) Ἀπαθῆς (ὁ οὐρανός) πάσης θνητῆς δυσχερείας. Ἀριστ. Περὶ οὐρανοῦ, 284, α, 14.

καὶ ἐκεῖ ὅπου κινεῖται διὰ τῆς βίας, ἐκεῖ πρέπει ἐπίσης καὶ διὰ τῆς βίας νὰ κρατιέται σὲ στάση. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ψυχὴ θὰ ἀναπαύεται κατὰ τὴ φύση τῆς ἐκεῖ ὅπου καὶ κατὰ τὴ φύση τῆς ἀνήκει. Κάθε ἄλλο εἶδος ἡρεμίας, στάσης, ποὺ μπορεῖ νὰ τῆς ἀνήκει ἢ νὰ τῆς ἐπιβληθῇ, εἶναι βίαιο, δηλαδὴ βγάζει τὴ ψυχὴ ἔξω ἀπὸ τὸν τόπο ποὺ τῆς ἀνήκει. Ποιὲς κινήσεις ὅμως καὶ ποιὲς καταστάσεις ἀκινήσιας τῆς ψυχῆς πρέπει νὰ θεωρηθοῦν βίαιες, αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ εἰπῇ κανεὶς, καὶ ὅταν ἀκόμα βοηθηθῇ σ' αὐτὸ ἀπὸ ὅλη του τὴν φαντασία, γιατί ὅ,τι γίνεται πραγματικὰ μέσα στὴν ψυχὴ, δὲν εἶναι δυνατὸν μὲ κανένα τρόπο νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς βίαια κίνηση ἢ ὡς βίαια στάση. Δὲν μπορεῖ κανεὶς οὔτε τὸ λογικὸ οὔτε τὸ μὴ λογικὸ μέσα στὴν ψυχὴ, δηλαδὴ οὔτε τὴ σκέψη οὔτε τὴν βούληση οὔτε τὴν αἴσθησις νὰ τὰ χαρακτηρίσῃ ὡς βίαια, γιατί, ὅπως εὐκόλα καταλαβαίνει κανεὶς, ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀπὸ τὴ φύση συνδυασμένα μὲ τὴ ζωὴ τῆς ψυχῆς. Αὐτὰ εἶναι θεμελιακὲς προϋποθέσεις τῆς κανονικῆς ψυχικῆς μας ζωῆς.

Ἐνεξάρτητα ὅμως ἀπ' αὐτό, ὁ Ἀριστοτέλης φέρνει καὶ ἓνα ἄλλο ἀόμα ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς κίνησης τῆς ψυχῆς. "Ἄν ἡ ψυχὴ πρέπει νὰ κινῆ τὸ σῶμα κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο, ὅτι δηλαδὴ αὐτὴ τὸ φέρνει πρὸς τὰ ἐκεῖ ὅπου ἡ ἴδια κινεῖται, σὰν νὰ ἦταν μέσα του καὶ νὰ ἦταν αὐτὴ καὶ διαφορετικὸ ἀπ' αὐτό, τότε εἶναι ἀνάγκη, τὸ σῶμα νὰ κάνη τὴν ἴδια κίνηση τῆς ψυχῆς καὶ ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος πάλι ἡ ψυχὴ νὰ κάνη τὴν ἴδια κίνηση μὲ τὸ σῶμα. Καὶ ἐπειδὴ τὸ σῶμα κινεῖται κατὰ τρόπο τοπικόν, θὰ ἦταν ἀνάγκη καὶ ἡ ψυχὴ νὰ κάνη αὐτὴν τὴν κίνηση, ἔτσι ὥστε ἡ ψυχὴ, σύμφωνα μὲ τὴν τοπικὴ κίνηση τοῦ σώματος, εἴτε στὴν ὁλότητά της εἴτε στὰ μέρη της πρέπει νὰ ἀλλάζῃ τόπο. Καὶ συγκεκριμένα στὴν ὁλότητά της, ἐφ' ὅσον αὐτὴ κινεῖ ὅλο τὸ σῶμα, στὰ μέρη της, ἐφ' ὅσον αὐτὴ κινεῖ ἓνα μέρος τοῦ σώματος. Καὶ ἂν τοῦτο γίνῃ δεχτό, τότε πρέπει κανεὶς νὰ προχωρήσῃ καὶ στὸ ἄτοπο συμπέρασμα, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι σὲ θέσι, νὰ ἀφίνη τὸ σῶμα καὶ πάλι νὰ ξαναγυρίσῃ σ' αὐτό καὶ ἔτσι θὰ φθάναμε στὸ πιὸ ἄτοπο συμπέρασμα, ὅτι τὰ νεκρὰ «ζῶα» ἀνασταίνονται πάλι. Ἡ ἄτοπη αὐτὴ δυνατότητα ὑφίσταται, ἐφ' ὅσον δέχεται κανεὶς, ὅτι ἡ ψυχὴ κινεῖ τὸ σῶμα κατὰ τὴν ἀκόλουθον ἔννοιαν, ὅτι δηλαδὴ αὐτὴ τὸ κινεῖ μὲ τὴν ὠθητικὴν τῆς δύ-

ναμη, μὲ τὸν δικό της μοχλό, σὰν νὰ τὸ κινουῦσε μὲ καμιά μηχανικὴ κίνηση.

Αὐτὸ ὅμως τὸ ἐπιχείρημα ἔχει κῦρος, ἐφ' ὅσον κανεὶς δεχθῆ ὅτι ἡ ψυχὴ κινεῖ τὸ σῶμα ὀλωσδιόλου μηχανικά, καὶ ὅτι τὸ σῶμα μόνο του δὲν ἔχει καμιά ἱκανότητα νὰ ἐπιχειρῆ κινήσεις. Ἀπέναντι σ' αὐτὸ θὰ ἀπαντοῦσε ὁ Δημόκριτος, ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δύναμη τῆς ὄθησης ποὺ ἔχει ἡ ψυχὴ, πρέπει νὰ δεχθῆ κανεὶς καὶ μιὰ ὀρισμένη τάξη καὶ μιὰ ὀρισμένη σχέση τῶν ἀτόμων ποὺ μορφώνουν τὸ σῶμα. Ἀλλοιῶς εἶναι πάντως ἀδύνατο νὰ κινήθῃ τὸ σῶμα ἀπὸ τὴν ψυχὴ. Ἐφ' ὅσον ὅμως ἡ τάξη ἢ ἡ ἁρμονία αὐτῆ τῶν στοιχείων, ποὺ ἀποτελοῦνε τὸ σῶμα, διαλυθῆ, δὲν μπορεῖ πιά ἡ ψυχὴ νὰ κινή τὸ σῶμα καὶ φυσικά οὔτε μπορεῖ νὰ ξαναγυρίσει πιά σ' αὐτό. Τοῦτο εἶναι βέβαια λογικό. Μὲ αὐτὸ ὅμως θὰ παρουσιάζονταν γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς κίνησης τοῦ σώματος ἕνας δεύτερος παράγοντας, ὁ ὁποῖος στὴν ἀρχὴ δὲν εἶχε καθόλου μνημονευθῆ. Ἀλλὰ καὶ ἐξ ἀρχῆς θὰ ἦταν αὐτὸς ἕνα ἐμπόδιο γιὰ νὰ συμπεράνωμε τὴν κίνηση τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ σώματος, γιατί ὅλη ἡ ἐπιχειρηματολογία ξεκίνησε ἀπὸ αὐτό. Ἡ φράση τοῦ Ἀριστοτέλη «ἐπεὶ φαίνεται κινουῦσα τὸ σῶμα», δὲν σημαίνει τίποτε ἄλλο παρὰ ὅτι ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ σώματος, ποὺ μᾶς εἶναι δοσμένη μέσα στὴν αἴσθηση, μέσα στὸ «φαίνεται», συνεπαίραναν καὶ τὴν κίνηση τῆς ψυχῆς καὶ ὅτι εἶναι αὐτὴ ποὺ κινεῖ τὸ σῶμα. Γενικὰ λοιπὸν μπορούμε νὰ εἰποῦμε, ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συμπεράνωμε τὴν κίνηση τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ σώματος καὶ ὅτι δὲν μπορούμε νὰ ἀποδώσωμε τὴν κίνηση στὴν οὐσία τῆς ψυχῆς.

Ἄν ἡ ψυχὴ μπορούσε μόνη της νὰ κινήθῃ καὶ ἂν εἶχε τὴν κίνηση μέσα στὴν ἴδια τὴν οὐσία της, τότε θὰ ἦταν ὀλωσδιόλου ἀδύνατο νὰ κινεῖται αὐτὴ ἀπὸ κάτι ἄλλο. Αὐτὸ θὰ ἦταν ἀντιφατικὸ στὴν ἴδια τὴν οὐσία της, γιατί τότε δὲν θὰ ἦτανε κάτι ποὺ μόνο του κινεῖ πάντα τὸν ἑαυτό του. Ὅπως τὸ καθαυτὸ ἀγαθὸ δὲν μπορεῖ μέσῳ ἑνὸς ἄλλου νὰ γίνῃ ἀγαθό, ἄλλο τόσο δὲν μπορεῖ ἐκεῖνο ποὺ κινεῖ τὸν ἑαυτό του, ἢ ποὺ ἡ κίνηση εἶναι ἡ ἔννοια του καὶ ἡ οὐσία του, νὰ κινήθῃ ἀπὸ κάτι ἄλλο. Ἡ ψυχὴ ὅμως φαίνεται πὼς κινεῖται ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ πράγματα, δηλαδὴ φαίνεται πὼς ἡ κίνηση τῆς ἔρχεται ἀπὸ κάτι ἄλλο. Ἀπ' αὐτὸ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ συμπεράνη πὼς δὲν εἶναι κάτι ποὺ

κινεῖ μόνο του τὸν ἑαυτό του. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ ξεφύγη, παρὰ ἂν δεχθῆ, ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν κινεῖται κατὰ τὴν οὐσία της, ἀλλὰ «κατὰ συμβεβηκός». Ἡ ψυχὴ τίθεται σὲ κίνηση ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα τῆς αἰσθησης, ἐφ' ὅσον διεγείρεται ἀπ' αὐτὰ καὶ ἀπὸ τὶς κατὰ μέρος ἐποπτεῖες ἀνεβαίνει στὴ γνώση τοῦ γενικοῦ. Μ' αὐτὸ δὲν πρέπει βέβαια νὰ νομισθῆ, ὅτι τὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα εἶναι τὰ αἷτια τῆς γνώσης ποὺ ἔχει ἡ ψυχὴ, ἀλλὰ ὅτι αὐτὰ εἶναι ἡ ἀφορρὴ γιὰ νὰ φθάσῃ ἡ ψυχὴ στὴ λογικότητά της. Ὅλα τὰ αἰσθητήρια εἶναι δυνατόν νὰ χαρακτηρισθοῦν πηγές τῆς κίνησης τῆς ψυχῆς. Μ' αὐτὸ ὅμως ἡ ψυχὴ δὲν θὰ ἦτανε, κάτι ποὺ κινεῖ μόνο του τὸν ἑαυτό του.

Ἄλλὰ, καὶ ἂν δεχθοῦμε, ὅτι ἡ ψυχὴ κινεῖ μόνη της τὸν ἑαυτό της καὶ ἂν αὐτὸ ἐσήμαινε, ὅτι, ἐφ' ὅσον εἶναι ψυχὴ, μὲ τὴν κίνηση ἀλλάζει, θὰ φηάναμε μ' αὐτὸ στὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ ψυχὴ ἔτσι ἀφίνει τὴν ἴδια τὴν οὐσία της, γιατί ὅλα ὅσα κινουῦνται, ἐφ' ὅσον κινουῦνται, βγαίνουν ἔξω ἀπ' ἐκεῖνο ποὺ εἶναι. Ὡστε καὶ ἡ ψυχὴ, ἂν κινεῖται, ἐφ' ὅσον εἶναι ψυχὴ, καὶ ἐφ' ὅσον ἡ κίνηση ἀνήκει στὴν οὐσία της, θὰ βγαίνῃ μ' αὐτὸ ἔξω ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν οὐσία της καὶ μὲ τὴν κίνηση θὰ καταστρέφῃ τὴν ἴδια τὴν οὐσία της. Ἄν κάτι κινεῖται ὡς πρὸς τὴν οὐσία του, ἢ ἂν ἡ κίνηση ἀφορᾷ τὴν ἴδια του τὴν οὐσία, ἐπειδὴ ἡ κίνησις εἶναι ἀλλαγὴ, τότε θὰ καταστρέφεται τοῦτο ὡς πρὸς τὴν οὐσία του. Ὡστε δὲν μπορεῖ κανεὶς οὔτε νὰ εἰπῆ, ὅτι ἡ ψυχὴ κινεῖται, γιατί μ' αὐτὸ θὰ κατάστρεφε τὴν ἴδια τὴν οὐσία της. Τοῦτο, ποὺ εἶναι ἓνα συμπέρασμα ἀναγκαῖο, εἶναι δυνατόν ν' ἀποκλεισθῆ, μόνον ἂν ἡ ψυχὴ κινεῖται «κατὰ συμβεβηκός»· τότε ὅμως ἡ ψυχὴ δὲν θὰ ἦταν κάτι ποὺ μόνο του κινεῖ τὸν ἑαυτό του, γιατί ἡ αὐτοκινησία θὰ ἔπρεπε νὰ πηγάζῃ μέσα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν οὐσία τῆς ψυχῆς, πρῶγμα ποὺ ἐδῶ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ. Ἄν ἡ ψυχὴ κινεῖται «κατὰ συμβεβηκός», δηλαδὴ κατὰ ποσότητα ἢ κατὰ ποιότητα, ἐπειδὴ ἡ ψυχὴ, αὐτὴ καθ' αὐτήν, δὲν εἶναι οὔτε ποσότητα οὔτε ποιότητα, τότε δὲν θὰ ἦταν κάτι ποὺ κινεῖ μόνο του τὸν ἑαυτό του ὡς πρὸς τὴν οὐσία του.

Τὴν κύρια κριτικὴ του ὅμως ἀσκεῖ ὁ Ἀριστοτέλης στὸν Πλάτωνα, τὸν ὁποῖον ἀναφέρει μαζὶ μὲ τὸν Δημόκριτο. Ὅπως ὁ Δημόκριτος ἐδέχονταν, ὅτι ἡ ψυχὴ, δηλαδὴ τὰ ἀμέριστα σφαιρίδια, ἐπειδὴ δὲν γνωρίζουν ἀπὸ φυσικοῦ των καμμιὰ ἀνάπαυλα στὴ κίνησή των, μ'

αὐτὸ συμπαράσφουρουν σὲ κίνηση καὶ τὸ σῶμα, ὅπου μέσα του ὑπάρχουν ὡς ξένα σωματῖα, ὅμοια δέχεται καὶ ὁ Πλάτων στὸν «Τίμαιο», κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅτι ἡ ψυχὴ, ἀφοῦ κινεῖται καὶ ἀφοῦ εἶναι συνυφασμένη μὲ τὸ σῶμα, κινεῖ καὶ τὸ ἴδιο τὸ σῶμα. Ἀπὸ τὴν φρασεολογία ὅμως τοῦ Ἀριστοτέλη προκύπτει ὀλωσδιόλου καθαρά, ὅτι ὁ Πλάτων ἀντιλαμβάνονταν τὴν σχέση τῆς ψυχῆς μὲ τὸ σῶμα ἀλλοιῶτικα ἀπὸ τὸν Δημόκριτο, γιατί στὸν Πλάτωνα, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, πρόκειται γιὰ ἓνα «συμπεπλέχθαι» τῆς ψυχῆς μὲ τὸ σῶμα, ἐνῶ στὸν Δημόκριτο γιὰ ἓνα «συνεφέλκειν» μὲ τὸν πρῶτο ὄρο ἐκφράζεται ἡ μὴ - μηχανική, ἐνῶ μὲ τὸν δεύτερο ἡ μηχανική σχέση.

Στὸν Δημόκριτο ἡ ψυχὴ, ἢ καλύτερα τὰ ἀμέριστα σωματῖα μέσα στὸ σῶμα, εἶναι σὰν μέσα σ' ἓνα πιθάρι καὶ μόνον μηχανικὰ αἷτια δὲν τὴν ἀφίνουεν νὰ βγῆ ἔξω. Πρέπει ὅμως ἤδη ἔδῳ νὰ εἰπωθῆ, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀδικεῖ τὸν Πλάτωνα, καθ' ὅσον γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς θεωρίας τῆς ψυχῆς στὸν Πλάτωνα στηρίζεται ἀποκλειστικὰ στὸν «Τίμαιο», δηλαδὴ σ' ἓνα ἔργο τοῦ Πλάτωνος, πού ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων τὸ χαρακτηρίζει «ὡς εἰκότα μῦθον». Ἀδικεῖ κανεὶς πάντα τὸν Πλάτωνα, ὅταν φέρνει ἐναντίον τῶν μυθικῶν του διαλόγων διαλεκτικὰ ἐπιχειρήματα. Ὅπως ἀναφέραμε πρὶν, ἡ δημιουργία τῆς ψυχῆς στὸν Πλάτωνα γίνεται κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο. Ὁ θεὸς παίρνει τὰ στοιχεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔγιναν ὅλα, δηλαδὴ τὴν οὐσία, τὴν ταυτότητα καὶ τὴν ἑτερότητα, καὶ ἀπὸ τὸν συγκερασμὸ τους σχηματίζει μιὰ εὐθεῖα γραμμὴ, τὴν ὁποῖαν ὕστερα χωρίζει σὲ ἀρμονικοὺς ἀριθμοὺς, δηλαδὴ σὲ τέτοιους ἀριθμοὺς, πού ἔχουν τὴν ἱκανότητα γιὰ μιὰ γεωμετρική, ἀρμονική καὶ ἀριθμητική ἀναλογία. Ἡ αἷτία πού γίνεται τοῦτο εἶναι, ὅτι ἡ ψυχὴ πρέπει νὰ ἔχη μέσα της μιὰ ἀρμονία καὶ νὰ μπορῆ, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀνθρώπινη ψυχὴ, νὰ δημιουργῆ μιὰ ἀρμονία ἀνάμεσα στὸν «θυμὸν» καὶ στὸ «ἐπιθυμητικὸν» καὶ ταυτοχρόνως νὰ μπορῆ νὰ γνωρίζη τὴν ἀρμονία τοῦ σύμπαντος καὶ τέλος νὰ νοιώθῃ κάθε ἀρμονία. Ἐφ' ὅσον πάλι εἶναι γενική ψυχὴ, ψυχὴ τοῦ κόσμου, νὰ μπορῆ νὰ κινῆ ἀρμονικὰ τὸν ἑαυτὸ της καὶ ὅλα τὰλλα. Ἐπειτα ὁ δημιουργὸς ἐδίχασε τὴν εὐθεῖα αὐτὴ γραμμὴ σὲ δυὸ εὐθεῖες καί, ἀφοῦ τις ἔβαλε τὴν μιὰ ἐπάνω σιτὴν ἄλλη ὥστε νὰ σχηματισθῆ ἓνα Χ, ἔκαμψε τὴν κάθε μιὰ ὥστε νὰ γίνῃ ἀπὸ τὴν κάθε μιὰ ἓνας κύκλος. Καὶ στοὺς δυὸ

κύκλους ἔδωκε τότε τὴν κυκλικὴ κίνηση πού στρέφεται πάντα κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ μέσα στὸν ἴδιο χῶρο. Τὸν ἕνα ὅμως ἀπὸ τοὺς δυὸ αὐτοὺς κύκλους τὸν ἔβαλε ἀπ' ἔξω, τὸν ἄλλο ἀπὸ μέσα. Στὴν πρώτη κίνηση ἔδωκε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὴν φύση τῆς ταυτότητας, τὴν ὠνόμασε δηλαδή «τὴν αὐτὴν». Τὴν ἄλλη τὴν ὠνόμασε σύμφωνα μὲ τὴν οὐσία τῆς ἑτερότητας, τὴν εἶπε δηλαδή «ἐτέραν». Τὸν κύκλο μὲ τὴν ταυτότητα τὸν ἔκαμε νὰ κινῆται πρὸς τὰ δεξιὰ, τὸν κύκλο μὲ τὴν ἑτερότητα νὰ κινῆται πρὸς τὸ ἀντίθετο μέρος, δηλαδή πρὸς τὰ ἀριστερά· τὴν κυριαρχία ὅμως τὴν ἔδωκε στὸν κύκλο τοῦ ταυτοῦ καὶ ὁμοίου, καὶ μόνον αὐτὸν τὸν ἄφησε ἀδιαίρετο. Τὸν ἔσωτερικὸ ὅμως κύκλο τὸν ἐχώρισε ἔξι φορές σὲ ἑπτὰ ἄνισους κύκλους, τὸν καθέναν κατὰ τὰ διπλᾶ καὶ τριπλᾶ διαστήματα, πού εἶναι τρία ἀπὸ τὸ καθένα ἀνὰ τὰ δύο εἶδη, καὶ ἐπρόσταζε τοὺς κύκλους νὰ κινῶνται ὁ καθένας σ' ἀντίθετη ἀπὸ τὸν ἄλλον κατεύθυνση. Ὅ,τι ὅμως ἀφορᾷ τὴν ταχύτητά των ἔδωκε στοὺς τρεῖς κύκλους τὴν ἴδια ταχύτητα, στοὺς τέσσερους ἄλλους ὅμως ἔδωκε ἄνισες κινήσεις ἀναμεταξύ των, ὅμως κατὰ μιὰ ὁρισμένη ἀναλογία.⁶⁾

Αὐτὸς εἶναι ὁ πλατωνικὸς μῦθος γιὰ τὴν δημιουργία τῆς ψυχῆς, ὅπου βέβαια πρέπει κανεὶς νὰ ζητήσῃ ἕνα νόημα. Τὸ νόημα τοῦ μύθου εἶναι περίπου τὸ ἀκόλουθο. Ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ ζωὴ τοῦ σύμπαντος. Ὁ κόσμος, τὸ σύμπαν, εἶναι ἕνα ζωντανὸ ὄν, «ζῶον», τὸ ὁποῖον ἔχει ψυχὴ καὶ νοῦν. Γιὰ νὰ δείξῃ, τόσο τὸ ἕνα ὅσο καὶ τὸ ἄλλο, δηλαδή γιὰ νὰ φανερώσῃ ἔποπτικᾶ τόσο τὴν ἀρχὴ τῆς ζωῆς ὅσο καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς νόησης τῆς ψυχῆς, ὁ Πλάτων χρησιμοποιεῖ στὸν «Τίμαιο», σύμφωνα μὲ τὴ πλαστικὴ καὶ μυθικὴ του κλίση, τὰ πυθαγόρεια σύμβολα. Ὡς πρὸς αὐτὸ τοῦ ἦταν πολὺ πρόσφορα ἡ εὐθεῖα γραμμὴ καὶ ὁ κύκλος. Ὁ κύκλος ἔγινε ἔτσι γιὰ τὸν Πλάτωνα τὸ σύμβολο γιὰ τὴν νόηση τῆς ψυχῆς, γιατί ὁ κύκλος εἶναι πάντα στὸν ἑαυτό του γυρισμένος, ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν ἑαυτό του καὶ γυρίζει πάντα πάλι στὸν ἑαυτό του. Ὅμοια πραγματώνεται καὶ ἡ νόηση, γιατί καὶ αὐτὴ γυρίζει στὸν ἑαυτό της καὶ θεωρεῖ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό της. Ἀντίθετα ἡ ζωὴ, ἡ ζωτικότητα, ἔχει, ἄς ποῦμε ἔτσι, μιὰ «πρόοδον», πάει ἀπὸ τὸ ἕνα σημεῖο στὸ ἄλλο

6) Πλάτωνος, Τίμαιος, 36, C. D.

καὶ ἔχει ἀρχὴ καὶ τέλος, ὅπως ἡ εὐθεῖα γραμμὴ. Μ' αὐτὸ ὁ Πλάτων θέλει νὰ ὑποδηλώσῃ τὴν διπλῆ ἀποψη τῆς ζωῆς, δηλαδὴ τὸν νοητικὸ καὶ τὸν ζωϊκὸ τῆς χαραχτῆρα.

Τὴν ἴδια ἔννοια ἔχουν βέβαια καὶ οἱ δύο κύκλοι, γιατί οἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς εἶναι δύο εἰδῶν, ἡ μία ὁδηγεῖ τὴν ψυχὴ πρὸς τὰ ἑπάνω, ἡ ἄλλη, ἐφ' ὅσον μ' αὐτὴν συνδέεται ἡ γένεση τῆς ζωῆς, σέρνει τὴν ψυχὴ πρὸς τὰ κάτω, ὅπως τὸ δείχνει καὶ ὁ «Φαῖδρος» μὲ ἄλλα σύμβολα. Ἐδῶ εἶναι τὰ δύο ἄλογα, ποὺ θέλουν νὰ ὁδηγήσουν τὴν ψυχὴ σὲ δύο διαφορετικοὺς σκοπούς. Τὸ καλὸ ἄλλογο θέλει νὰ ὁδηγήσῃ τὴν ψυχὴ πρὸς τὰ ἑπάνω, ὅπου τὸ διευθύνει ὁ νοῦς· ἀντίθετα τὸ κακὸ θέλει νὰ τὴν παραπλανήσῃ πρὸς τὰ κάτω, γιατί αὐτὸ λαχταράει τὴν ἡδονὴ καὶ τὴ γέννα μέσα στὴν ἡδονή. Ὁ ἐξωτερικὸς κύκλος εἶναι στὸν «Τίμαιο» τὸ σύμβολο τῆς νοητικῆς δυνάμεις. Ὁ ἐσωτερικὸς ἀντίθετα τὸ σύμβολο τῆς γεννητικῆς δυνάμεις τῆς ψυχῆς. Ταυτόχρονα οἱ κύκλοι σημαίνουν τὶς κινήσεις τῶν οὐρανίων σωμάτων, γιατί οἱ κινήσεις αὐτὲς ἔχουν γιὰ τὸν Πλάτωνα τὴν αἰτία τους μέσα στὴν ἴδια τὴν ψυχὴ. Καὶ ὁ ἐξωτερικὸς κύκλος ὑποδηλώνει καὶ τὴν κίνηση τῶν ἀπλανῶν ἀστέρων, οἱ ὁποῖοι, κατὰ τὸν Πλάτωνα, κινοῦνται γύρω ἀπὸ τὸν ἄξονά των καὶ ἔτσι πραγματοποιοῦν τὴν κίνηση τῆς νόησης, ἐνῶ οἱ ἑπτὰ ἐσωτερικοὶ κύκλοι ὑποδηλώνουν τὶς κινήσεις τῶν ἑπτὰ πλανητῶν, οἱ ὁποῖοι ἔχουν διαφορετικὲς κινήσεις.

Ὁ Ἀριστοτέλης ξεκινάει ἐδῶ ἀπὸ τὴν παραδοχὴ, ὅτι ὁ πλατωνικὸς μῦθος γιὰ τὴν ψυχὴ ὁμιλεῖ γι' αὐτὴν σὰν γιὰ ἓνα μέγεθος ἢ μάλιστα σὰν γιὰ μιὰ χωρικότητα καὶ κατευθύνει τὰ ἐπιχειρήματά του ἐναντίον αὐτῆς τῆς γνώμης. Νὰ θέλῃ ὅμως κανεὶς νὰ θεωρήσῃ τὴν ψυχὴ στὸν Πλάτωνα ὡς μέγεθος ἢ ὡς κάτι χωρικό, τοῦτο θὰ ἐσήμαινε ὅτι παρερμηνεύει ὅλη τὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὰ θεμέλιά της. Τὸ μυθικὸ φόρεμα τῆς γλώσσας δὲν πρέπει νὰ μᾶς παρασύρῃ σ' αὐτό. Ἡ οὐσία τῆς ψυχῆς εἶναι κατὰ τὸν Πλάτωνα κάτι ὅπως διόλου διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ μεγέθους καὶ τῆς χωρικότητας. Ἡ ψυχὴ εἶναι συγγενικὴ κατ' οὐσίαν μὲ τὶς ιδέες. Καὶ γιὰ τοῦτο τότε μονάχα μπορεῖ κανεὶς νὰ καταλάβῃ τὴ φύση της, ὅταν στραφῇ στὴ γνώση τῆς ἴδιας τῆς ιδέας. Ἡ ψυχὴ εἶναι, κατὰ τὴ φύση της, χωρὶς ἀρχὴ καὶ χωρὶς τέλος, δηλαδὴ ἐλεύθερη ἀπὸ κάθε ποικιλία, ἀνισότητα καὶ συν-

θειότητα. Στὸν «Φαίδωνα» λέγεται, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ὁμοιώτατη μὲ τὸ θεῖο, τὸ ἀθάνατο, τὸ νοητό, τὸ καλό, τὸ ἀδιάλυτο καὶ μὲ τὸ πάντα ἀναλλοίωτο.⁷⁾

Τὸ γεγονός, ὅτι στὸν «Τίμαιο» γίνεται λόγος γιὰ τὴ γένεση τῆς ψυχῆς μὲ τὴ βοήθεια μαθηματικῶν συμβόλων, δηλαδή ὅτι ὀνομάζεται ἐκεῖ ἡ ψυχὴ εὐθεῖα γραμμὴ ἢ κύκλος, δὲν πρέπει νὰ μᾶς παρασύρη, νὰ θεωρήσωμε τὴν ψυχὴ ὡς μέγεθος ἢ χωρικότητα. Τουναντίον, ὅτι ὁ Πλάτων ὁμιλεῖ μυθικὰ γιὰ τὴν ψυχὴ, τοῦτο ἀκριβῶς πρέπει νὰ τὸ πάρωμε ὡς προειδοποίηση. Ἄν ὅμως δεχθοῦμε πῶς ἡ ψυχὴ εἶναι μέγεθος ἢ χωρικότητα, ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι τοῦτο τὸ δέχεται ὁ «Τίμαιος», τότε δὲν εἶναι βέβαια δυνατόν νὰ καταλάβη κανεὶς, πῶς, παρ' ὅλο τοῦτο, μπορεῖ νὰ τῆς ἀποδοθῆ ἡ νόηση. Γιατὶ ἡ νόηση εἶναι ὡς πρὸς τὴν οὐσία τῆς ἐνιαίας, συνεχῆς καὶ πραγματώνει μιὰ κυκλικὴ κίνηση, δηλαδή δὲν ἀφίνει αὐτὴ τὸν ἑαυτὸ τῆς, εἶναι πάντα μέσα στὸν αὐτὸ τῆς. Ἡ ἐνότητα καὶ ἡ συνέχεια τούτῃ τῆς νόησης εἶναι δυνατὴ μόνον μὲ τὸ ὅτι ἡ νόηση ὡς πρὸς τὴν οὐσία τῆς εἶναι ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ μὲ τὸ νοούμενο. Τὸ νοούμενο πάλι συνίσταται σὲ μιὰ ἰδιότυπη συνέχεια καὶ ἐνότητα. Ἡ οὐσία του ἔγκειται σὲ τοῦτο, ὅτι αὐτό, ὅπως καὶ ὁ ἀριθμὸς, προχωρεῖ ἀπὸ τὸ ἓνα μέλος στὸ ἄλλο μὲ ἀναγκαιότητα καὶ μ' αὐτὸ κρατᾷ τὴν καθαρότητά του καὶ τὴν ἐνότητά του. Ἡ ἐνέργεια τῆς νόησης δὲν γυρίζει πρὸς τὰ ἔξω, ἀλλὰ πρὸς τὰ μέσα, καὶ ὅταν ἡ νόηση θεάζεται τὸ νοούμενο, θεωρεῖ καὶ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ τῆς, γίνεται ἡ ἴδια τὸ πλήρωμα τῶν ἰδεῶν. Καὶ μ' αὐτὸ διατηρεῖ τὴν ἀπόλυτὴν συνέχειαν καὶ ἐνότητά τῆς. Τουναντίον τὸ χωρικὸ εἶναι στὴν συνέχειά του ἄπειρα μερικόν. Γιὰ τοῦτο δὲν μπορεῖ ἡ νόηση νὰ εἶναι συνεχῆς κατὰ τὴν ἐννοια πού εἶναι ἡ χωρικότητα, ἀλλὰ ὅπως ὁ ἀριθμὸς. Τότε μόνον νοιώθει κανεὶς τὴν οὐσία τῆς νόησης, ὅταν τὴν θεωρήσῃ ὡς κάτι ὀλωσδιόλου ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ χωρικὸ καὶ χωρὶς τὴν δυνατότητα τοῦ μερισμοῦ. Γιατὶ πῶς μπορεῖ, ἔτσι ρωτᾷ ὁ Ἀριστοτέλης πολὺ ὀρθά, ἡ νόηση νὰ καταλάβῃ, δηλαδή νὰ πραγματώσῃ τὴν καθ'αυτὸ τῆς ἐνέργεια, ἂν εἶναι μέγεθος ἢ χωρικότητα; Νόηση εἶναι ἐκεῖνο πού δὲν μερίζεται καὶ πού δὲν ἀφίνει τὴν οὐσία του καὶ τὸν

7) Πλάτωνος, Φαίδων, 80, Β, ὁμοιώτατον εἶνε ψυχὴν.

ἑαυτοῦ. Ὡστε ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης συγκρίνει ἐδῶ τὴ νόηση, ὡς πρὸς τὴν συνέχεια καὶ τὴν ἐνότητά της, μὲ τὸν ἀριθμό.

Ἄς παραδεχθοῦμε ὅμως τὴν ἄτοπη δυνατότητα, ὅτι ἡ νόηση συνίσταται στὴ χωρικότητα καὶ ὅτι εἶναι μέγεθος. Πῶς θὰ νοοῦσε τότε ἡ μήπως μὲ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ μέρη της; Ἄν δεχθοῦμε, ὅτι ἡ νόηση εἶναι π.χ. ἓνας κύκλος, ὁ ὁποῖος κινεῖται ἀδιάκοπα, καὶ μὲ τὴν κίνηση τούτη θίγει τίς σκέψεις, τότε εἶναι δυνατόν νὰ σκέπτεται ἢ μὲ ἓνα μέρος ἢ μὲ ἓνα σημεῖο τῆς κίνησός του. Ἄν λοιπὸν σκέπτεται μὲ ἓνα σημεῖο τῆς κίνησός του, τότε εἶναι ὅλα τὰ ἄλλα σημεῖα περιττά. Τότε θὰ ἦταν καὶ ἡ κυκλικὴ του κίνηση ἢ καὶ τὸ μέγεθός του ἀδύνατα. Ἄν ἡ νόηση δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ σύλληψη ἀπὸ σκέψεις καὶ ἂν τὸ ἓνα σημεῖο τῆς κίνησός της ἀρκεῖ γιὰ νὰ συλλάβῃ σκέψεις, τότε θὰ ἦταν τὸ μέγεθος ὀλωσδιόλου ἄχρηστο. Ἄν ὅμως πάλι ἡ νόηση δὲν σκέπτεται μὲ ἓνα, ἀλλὰ μὲ περισσότερα σημεῖα τῆς κυκλικῆς της κίνησης, τότε γεννιέται τὸ ἐρώτημα, μὲ πόσα σημεῖα σκέπτεται καὶ γιὰτί μὲ τόσα καὶ ὄχι μὲ περισσότερα; Τὰ ἄλλα ὅμως θὰ ἦταν τότε περιττά. Ἄν ὅμως πάλι σκέπτεται μὲ ὅλα τὰ σημεῖα τῆς κυκλικῆς κίνησός της, τότε θὰ σκέπτεται ἢ μὲ κάθε σημεῖο ὅλες τίς σκέψεις μαζί ἢ μὲ ἓνα, ὁμοίως μὲ τοῦτο τὸ ὀλωσδιόλου ὠρισμένο σημεῖο τῆς κίνησός της τούτη τὴν ὠρισμένη σκέψη καὶ οὕτω καθεξῆς. Ἄν λοιπὸν ἡ νόηση σκέπτεται μὲ κάθε σημεῖο τῆς κίνησός της ὅλα μαζί, τότε, ἐπειδὴ τὰ σημεῖα εἶναι ἄπειρα, θὰ σκέπτεται συχνὰ ἢ ἄπειρα τὴν ἴδια σκέψη καὶ δὲν θὰ φθάνῃ ποτὲ στὸ σκοπὸ της. Ἡ νόηση θὰ ἦταν τότε μιὰ ἀπέλπιδη προσπάθεια, δὲν θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ συλλάβῃ τὸν ἑαυτὸ της στὴν ἐνότητά της. Μὲ ἄλλα λόγια δὲν θὰ ἔφθανε ποτὲ σὲ κείνο πού πραγματικὰ εἶναι ἡ σκέψη, σὲ ὀλοκληρωτικὴ δηλαδή σύλληψη.

Τὸ ἴδιο θὰ ἴσχυε, ἂν ἐδεχόμαστε, ὅτι ἡ νόηση θίγει μὲ κάθε μέρος τῆς κυκλικῆς της κίνησης τίς σκέψεις ἢ ὅτι ὀλόκληρη ἡ κυκλικὴ κίνηση εἶναι ἀναγκαία γιὰ νὰ σκεφθῇ κάτι ἡ νόηση. Στὴν πρώτη περίπτωση ἡ νόηση δὲν θὰ ἔφθανε ποτὲ στὸ τέλος της, στὴ δεύτερη δὲν θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ καταλάβῃ γιὰτί τὸ ἄγγισμα μὲσω τῶν μερῶν εἶναι ἀπαραίτητο, ἀφοῦ γιὰ νὰ συλλάβῃ ἡ νόηση μιὰ σκέψη εἶναι ἀναγκαία ὀλόκληρη ἡ κυκλικὴ κίνηση. Θὰ ἦταν λοιπὸν ἀνάγκη γιὰ νὰ σκεφθῇ ἡ νόηση, νὰ θίξῃ ὅλες τίς σκέψεις, καὶ ἐπειδὴ οἱ σκέ-

ψεις είναι άπειρες, θά ήταν τούτο αδύνατο. "Ωστε έτσι θά ήταν ή νόηση κάτι αδύνατο. Καί επειδή ούτε από τὰ μέρη πρὸς τὸ ὄλο ούτε από τὸ ὄλο πρὸς τὰ μέρη υπάρχει δρόμος, ή νόηση δέν θά ήταν ποτέ σέ θέση νά συλλάβη τὸ ὄλο, ούτε πάλι από τὸ ὄλο νά καταλάβη τὰ μέρη.

Σέ ὅλα αὐτὰ τὰ ἄτοπα καταλήγομε, λέει ὁ Ἀριστοτέλης, ἂν δεχθούμε, ὅτι ή νόηση είναι ἕνας πραγματικός κύκλος, «τὸν κύκλον τοῦτον»,⁸⁾ ὁ ὁποῖος κινεῖται. "Οτι λοιπὸν ὁ «Τίμαιος» δέχεται τή νόηση ὡς ἕνα κινούμενο πραγματικό κύκλο, σ' αὐτὸ ἐπιμένει ὅπωςδήποτε ὁ Ἀριστοτέλης. Αὐτὸν τὸν κύκλο πού κινεῖται, λέγει ὁ Φιλόπονος, πρέπει ὁ Ἀριστοτέλης νά τὸν δεχθῆ ὡς πραγματικό, δηλαδή ὡς αἰσθητὸ κύκλο, γιατί ὁ μὴ πραγματικός, ὁ γενικός, ἢ ή ἔννοια τοῦ κύκλου, δέν κινεῖται μὲ κανένα τρόπο. Καί επειδή ὁ κύκλος ἔχει τήν ἴδια σχέση μὲ τήν κίνησή του πού ἔχει ή νόηση μὲ τήν ἐνέργειά της, γιατί καί τὰ δύο είναι κινήσεις, πρέπει συνεπῶς ὁ κύκλος νά ἔχη τήν ἴδια σχέση μὲ τήν νόηση. Καί ἂν ή κίνηση τοῦ κύκλου είναι ταυτόσημη μὲ τήν ἐνέργεια τῆς νόησης, τότε πρέπει ὁ κύκλος νά είναι τὸ ἴδιο πράγμα μὲ τήν νόηση. Καί επειδή ή κυκλική κίνηση ἀνήκει σέ ἕναν αἰσθητὸ κύκλο, πρέπει καί ή νόηση νά παριστάνη ἕναν αἰσθητὸ κύκλο.

Ποιὸ θά ήταν ὅμως τὸ περιεχόμενο αὐτῆς τῆς νόησης; Σύμφωνα μὲ ὅσα ἔχομε εἰπεῖ πρέπει ή νόηση αὐτὴ νά βρίσκεται σέ αἰώνια κίνηση, ὥστε πρέπει καί τὸ περιεχόμενό της νά τὸ θεωρήσωμε ὡς κάτι πού αἰώνια κινεῖται, δηλαδή τὸ περιεχόμενό της δέν θά ἐγίνονταν ποτέ ἔννοια, ἀλλὰ θά σκορπίζονταν πάντα μέσα σέ μιὰ ροή πού δέν ἔχει καμμιά ἔννοια. Μὲ ἄλλα λόγια δέν θά ήταν αὐτὴ πραγματικὴ νόηση. Γιατί ή πραγματικὴ νόηση, εἴτε πραχτικὴ εἴτε θεωρητικὴ είναι, εἶναι ὠρισμένη, δηλαδή μέσα σέ ὅρια. "Ἐτσι ή πραχτικὴ νόηση είναι ὠρισμένη κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο, ὅτι ξεκινάει ἀπὸ τὸ σκοπὸ τῆς πράξης καί γυρίζει στήν ἀρχή τῆς πράξης. "Ἐννοια καί πράξη ἐξαρτῶνται τόσο ή μιὰ ἀπὸ τήν ἄλλη, ὥστε ή ἔννοια είναι ή νοητὴ ἀρχή τῆς πράξης καί ή πράξη ή πραχτικὴ ἀρχή τῆς ἔννοιαις. "Ἡ θεωρητικὴ σκέψη είναι ἐπίσης καθωρισμένη, δηλαδή μέσα σέ ὅρια, γιατί ἀρχίζει

8) Περὶ ψυχῆς, 407, α, 20.

ἀμέσως μὲ ἔννοιες καὶ μὲ κάθε ἔννοια συλλαμβάνει κάτι ὁρισμένο. Καὶ ἐκεῖ ὅπου ἡ σκέψη εἶναι ἀποδεικτική, ἔχει ἀρχὴ καὶ τέλος, δηλαδὴ κινεῖται μέσα σὲ ὅρια. Μὲ ἄλλα λόγια ξεκινᾷ ἀπὸ θέσεις, προτάσεις, καὶ μὲ τὸν συλλογισμό φθάνει σὲ συμπεράσματα. Ὅστε δὲν ὑπάρχει οὔτε ἔννοια, οὔτε ἀπόδειξη ποὺ νὰ μὴν ἔχουνε τέλος. Τοῦτο θὰ ἦταν κάτι ἀντίθετο στὴν οὐσία τῆς νόησης. Μιὰ ἔννοια χωρὶς τέλος, δηλαδὴ χωρὶς ὅρια, δὲν εἶναι ἔννοια. Καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἀπόδειξη. Οὔτε πρὸς τὸ μέρος τῶν προτάσεων οὔτε πρὸς τὸ μέρος τῶν συμπερασμάτων ὑπάρχει ἀπειρος δρόμος. Ἄν ἦταν δυνατὸ τὸ ἀντίθετο, τότε τοῦτο θὰ ἦταν ἀναίρεση κάθε γνώσης, ὅπως καὶ πράγματι θὰ συμβῆ ἂν ταυτίσωμε τὴ νόηση μὲ τὴν κίνηση τοῦ κύκλου. Κι' ἐπειδὴ ἡ κίνηση τοῦ κύκλου θὰ εἶναι πάντα ἡ ἴδια, θὰ πρέπει κανεὶς πάντα νὰ σκέπτεται τὸ ἴδιο, ἢ, καλύτερα, θὰ πρέπει νὰ κάνη ἄσκοπα τὸν ἴδιο κόπο, γιὰτὶ μιὰ σκέψη δὲν θὰ μπορέση κανεὶς ποτὲ ἔτσι νὰ συλλάβῃ.

Καὶ ἂν τὴ ζήτηση τῆς γνώσης εἶναι δυνατὸν νὰ τὴν χαρακτηρίσωμε ὅμοια μὲ τὴν κίνηση, γιὰτὶ ἐκεῖνος, ποὺ ζητεῖ καὶ ρωτᾷ βρῖσκεται πραγματικὰ σὲ κίνηση καὶ σὲ ἀνησυχία, τὴ νόηση ὅμως τὴν ἴδια, τὴ γνώση τὴν ἴδια, πρέπει πρὸς πολὺ νὰ τὴν παρομοιάσωμε μὲ μιὰ ἡσυχὴ ἔμμονή καὶ μὲ μιὰ ἡρεμία παρὰ μὲ μιὰ κίνηση. Ὅταν πρὸς ἔχομε τὴν γνώση ποὺ ζητᾷμε, τότε εἴμαστε ἡσυχιοὶ· γι' αὐτὸ φαίνεται ὅτι καὶ ἡ γνώση ὠνομάσθηκε «ἐπιστήμη», γιὰτὶ φέρνει τὴν ψυχὴ σὲ σιῆση.⁹⁾ Καὶ ἡ ἀπόδειξη φέρνει στὴν ψυχὴ ἡσυχία· ὥστε καὶ σ' αὐτὴ τὴ περίπτωσι δὲν μπορούμε νὰ μιλήσωμε γιὰ κυκλικὴ κίνηση. Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ κίνηση εἶναι κάτι ἀντίθετο στὴ φύση τῆς ψυχῆς, ἂν ἐδεχόμεστε ὅτι κινεῖται, θὰ τῆς ἀφαιρούσαμε τὴν εὐδαιμονία της, ἢ ὁποῖα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Πλάτωνα θεωρεῖται ὡς δεδομένη στὴν ψυχὴ. Ἐτσι ἐπιχειρηματολογεῖ πρὸς πέρα ὁ Ἀριστοτέλης. Κάθε κίνηση τῆς ψυχῆς, ἐπειδὴ θὰ τῆς ἦταν κάτι ἀφύσικο, θὰ τῆς κατάστρεφε τὴν εὐδαιμονία της. Ὅτι δὲν εἶναι ἀπαλλαγμένο ἀπὸ κάθε μόχθο, τοῦτο δὲν μπορεί νὰ εἶναι «μακάριον». Ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου ὅμως πρέπει, κατὰ τὸν Πλάτωνα, νὰ εἶναι «εὐδαίμων θεός».¹⁰⁾ Καὶ πῶς μπορούμε, ἔτσι ρωτᾷ ὁ

9) Ἀριστοτέλους, Προβλημάτων, 14, 956, β, 40. Ὅτι τὴν ψυχὴν ἴσθησιν.

10) Πλάτωνος, Τίμαιος, 34, Ο.

'Αριστοτέλης, νά μιλάμε γιά εὐδαιμονία, ἂν ἡ ψυχὴ εἶναι συνυφασμένη μὲ τὸ σῶμα καὶ δὲν ἔχει καμμιά δυνατότητα νά ἐλευθερωθῆ ἀπ' αὐτό; Καὶ ἂν δεχθοῦμε, ὅτι εἶναι συνυφασμένη μὲ τὸ σῶμα γιά νά μπορῆ μὲ τὴ δύναμη της νά κινῆ ὅλον τὸν οὐρανό, τοῦτο δὲν θὰ τῆς εἶναι κάτι χωρὶς μόχθο, καὶ συνεπῶς δὲν θὰ ἦταν «εὐδαίμων». Ὁ Πλάτων ὁ ἴδιος ἀξίωσε κατὰ τρόπο ἐορταστικὸ τὸν χωρισμὸ τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα, ἀκριβῶς γιὰ τὴν ψυχὴ νά εἶναι μοναχὴ της γιὰ τὴ ζωὴ μέσα στὸ σῶμα τῆς εἶναι κάτι «ἐπίπονον».¹¹⁾ Καὶ ἐδῶ, δηλαδὴ στὸν «Τίμαιο», ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου φαίνεται πὼς ποτὲ δὲν μπορεῖ νά ἀπελευθερωθῆ ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ ὅμως πρέπει νά ἔχη τὴν εὐδαιμονία της.

Ἄν λοιπόν, ὅπως καταδείχθηκε, ἡ κυκλικὴ κίνηση δὲν ἀρμόζει στὴν οὐσία τῆς ψυχῆς, τότε μένει καὶ ἡ κυκλικὴ κίνηση τοῦ οὐρανοῦ κατὰ βᾶθος ἀνεξήγητη. Γιατί, ἐπειδὴ ἡ κίνηση ἡ κυκλικὴ τοῦ οὐρανοῦ ἔπρεπε νά εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς κυκλικῆς κίνησης τῆς ψυχῆς καὶ ἐπειδὴ ἡ δεύτερη εἶναι ἀδύνατη, μένει καὶ ἡ πρώτη, αὕτη εἶναι ἡ γνώμη τοῦ 'Αριστοτέλη, ἀνεξήγητη ἀπὸ τοὺς Πλατωνικούς. Οὔτε μπορεῖ τὸ σωματικὸ νά εἶναι ἡ αἰτία τῆς κυκλικῆς κίνησης, ἐπειδὴ κατὰ τοὺς Πλατωνικούς ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ αἰτία κάθε κίνησης. Οὔτε καὶ λέγεται τοῦτο στὸν «Τίμαιο», γιὰ τὴν κυκλικὴ κίνηση εἶναι ἐκείνη πὸν ἀρμόζει στὸν οὐρανὸ καὶ ὄχι καμμιά ἄλλη. Ἔτσι μένομε σὲ ἄγνοια καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴν *causa movens* καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴν *causa finalis* τῆς κίνησης τοῦ οὐρανοῦ.

Στὸ τέλος ὁ 'Αριστοτέλης φέρνει καὶ ἓνα ἀκόμα ἐπιχείρημα κατὰ τῆς πλατωνικῆς ψυχολογίας, τὸ ὁποῖον ὅμως ταυτόχρονα ἀφορᾷ ὅλους τοὺς φιλοσόφους, πὸν πρὶν ἀπ' αὐτὸν ἐφιλοσόφησαν γιά τὴν οὐσία τῆς ψυχῆς. Ὅλοι αὐτοὶ δηλαδὴ δὲν εἶπαν τίποτε γιά τὴν σχέση τῆς ψυχῆς μὲ τὸ σῶμα. Καὶ ὅμως συνέπεια αὐτῆς τῆς σχέσης εἶναι τὸ ἓνα ἀπ' αὐτὰ νά δρᾷ καὶ τὸ ἄλλο νά πάσχη, καὶ τὸ ἓνα νά κινῆ καὶ τὸ ἄλλο νά κινῆται. Ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι δυνατά, ἂν δεχθοῦμε μιὰ τυχαία καὶ ὄχι ἀναγκαία σχέση τοῦ σώματος μὲ τὴν ψυχὴ. Κατὰ τὴν σχέση τῆς μορφῆς καὶ τῆς ὕλης πρέπει νά δεχθοῦμε, ὅτι αὕτη

11) Περὶ ψυχῆς. 407, β, 2.

ἡ ὁρισμένη μορφή ἔρχεται σὲ σχέση με αὐτὴ τὴν ὁρισμένη ὕλη. Καὶ ἂν ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ μορφή τοῦ σώματος, τότε πρέπει νὰ μπορῆ κανεὶς νὰ εἰπῆ τὴν αἰτία, γιατί ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ψυχὴ ἔρχεται σὲ σχέση με τοῦτο τὸ εἶδος τοῦ σώματος. Ἀποκλείεται λοιπὸν ἡ σχέση ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ νὰ εἶναι τυχαία, νὰ δεχθοῦμε δηλαδή, ὅπως τὸ κάνει ἡ θρησκευτικὴ ψυχολογία τῶν Πυθαγορείων, ὅτι κάθε ψυχὴ μπορεῖ νὰ εἰσέλθῃ σὲ κάθε σῶμα. Αὐτὸ θὰ ἦταν, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, ἄλλο τόσο ἄτοπο, ὅσο, ἂν ἐλέγαμε, ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μπορεῖ νὰ λάβῃ τὴν μορφή τοῦ αὐλοῦ. Ὅπως κάθε τέχνη χρησιμοποιεῖ ὁρισμένα ὄργανα, ὁμοίως πρέπει νὰ δεχθοῦμε, ὅτι κάθε ψυχὴ χρησιμοποιεῖ τὸ ὁρισμένο της, γι' αὐτὴν εἰδικὰ προωρισμένο, σῶμα.

Ὅσο διεξοδικὴ ὅμως καὶ ἂν φαίνεται πὼς εἶναι ἡ κριτικὴ ποῦ ἀσκεῖ ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης στὸν Πλάτωνα, ἐν τούτοις δὲν ἀγγίζει ἡ κριτικὴ αὐτὴ τὴν πλατωνικὴ θεωρία περὶ ψυχῆς καὶ μάλιστα γιὰ δύο σπουδαίους λόγους. Πρῶτον ὁ πλατωνικὸς «Τίμαιος», ὅπου κυρίως ἀναφέρεται ὁ Ἀριστοτέλης, δὲν εἶναι διαλεκτικὸς, λογικὸς, ἀλλὰ καθαρὰ μυθικὸς διάλογος. Τὸν μῦθο ὅμως τὸν ἔχει ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων χαρακτηρίσει ὡς «ψευδὸς»: ὁ μῦθος ἔχει μόνον τούτῃ τὴν ἀξία, ὅτι ὑποδηλώνει μονάχα τὴν ἀλήθεια, χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ εἶναι ἀλήθεια. Ἐργάζεται μετὰ τὰ μέσα τοῦ φαινομένου καὶ ποτέ μετὰ τὰ μέσα τοῦ εἶναι. Δὲν εἶναι «λόγος» καὶ γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ τὸν κοιτάζουμε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ λόγου καὶ νὰ θέλωμε νὰ τὸν ἀναιρέσωμε. Δεύτερον, ἂν ὁ Πλάτων ὀρίξῃ τὴν ψυχὴ ὡς αὐτοκινησία, εἶναι ὀλοφάνερο, ὅτι μ' αὐτὸ δὲν ἐννοεῖ με κανένα τρόπο τὴν τοπικὴ κίνηση, ἀλλὰ τὴν κίνηση τῆς νόησης. Τοῦτο τὸ εἶχαν ἤδη παρατηρήσει οἱ ἀρχαῖοι σχολιαστὲς τοῦ Πλάτωνος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

ΟΙ ΑΝΤΙΡΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΣΤΗΝ ΑΠΟΨΗ ΟΤΙ Η ΨΥΧΗ ΕΙΝΑΙ ΑΡΜΟΝΙΑ ἢ ΚΑΙ ΑΡΙΘΜΟΣ

Κατὰ τῆς γνώμης, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀρμονία ἢ καὶ ἀριθμὸς ὁ Ἀριστοτέλης ἐπολέμησε πρῶτα στὸν διάλόγόν του ποῦ χάθηκε, στὸν «Εὐδημος». Ὁ Φιλόπρονος μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης στὸν «Εὐ-

δημο» χρησιμοποιούσε δύο ἀπὸ τὶς πέντε ἀποδείξεις τοῦ πλατωνικοῦ «Φαίδωνος», ποὺ κατευθύνονταν κατὰ τῆς γνώμης, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἁρμονία. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ὁ ἴδιος λέγει στὸ ἔργο του «περὶ ψυχῆς», ὅτι ἡ γνώμη αὐτὴ γιὰ τὴν ψυχὴ ἔχει ἤδη ὑποβληθῆ σὲ ἐξέταση καὶ μάλιστα στὰ ἐξωτερικά του συγγράμματα.¹⁾ Μ' αὐτὸ δὲν ἐννοεῖ τίποτε ἄλλο παρὰ τοὺς διαλόγους του. «Ὅπως ὁ Πλάτων στὸν Φαίδωνα, ὅμοια ἐπολέμησε ὁ Ἀριστοτέλης στὸν Εὐδήμο τὴν ἀντίληψη τοῦ ὑλισμοῦ ποὺ μάχεται τὴ θεωρία γιὰ τὴν ἀθανασία καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἴδια διατύπωση ποὺ ἔχει ἡ ἀντίθετη ἄποψη ἤδη στὸν Πλάτωνα· ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἁρμονία τοῦ σώματος, δηλαδή ἐκεῖνο τὸ διαφοροτικὸ κάτι ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὸ ἄθροισμα τῶν ὑλικῶν στοιχείων, τὸ ὁποῖον καὶ ὁ σημερινὸς ὑλισμὸς χαρακτηρίζει ψυχὴ».²⁾

Ἡ γνώμη, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἁρμονία, βασίζεται σὲ τοῦτο, ὅτι ἡ ἁρμονία εἶναι μιὰ μίξη καὶ ἔνωση ἀπὸ ἀντιθέσεις καὶ ὅτι τὸ ἴδιο τὸ σῶμα συντίθεται ἀπὸ ἀντιθέσεις. Εἶναι βέβαια πιθανὸν ὅτι οἱ καταστάσεις τοῦ σώματος ἔδωσαν ἀφορμὴ, ὥστε νὰ θεωρηθῆ καὶ ἡ ψυχὴ ὡς ἁρμονία, γιατί ὅτι ἡ ὑγεία καὶ γενικὰ κάθε «ἀρετὴ» τοῦ σώματος εἶναι ἁρμονίες, τοῦτο δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ τὸ ἀρνηθῆ κανεὶς. Ὅπως ἡ ἴδια ἡ ἁρμονία συντίθεται ἀπὸ ἀντιθέσεις,³⁾ ὅμοια καὶ τὸ ἔμψυχο σῶμα εἶναι ἁρμονία. Ὅτι ἡ ἁρμονία εἶναι μιὰ σχέση ἢ μιὰ σύνθεση, τοῦτο δὲν μπορεῖ κανεὶς καθόλου νὰ τὸ ἀμφισβητήσῃ. Ὅτι ὁμως καὶ ἡ οὐσία τῆς ψυχῆς τῆς ἴδιας ἔγκειται στὴν ἁρμονία, τοῦτο εἶναι, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, κάτι ὄλωσδιόλου ἀπαράδεχτο, γιατί ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι οὔτε σχέση οὔτε σύνθεση, ἀλλὰ «οὐσία». Σ' αὐτὸ πρέπει ἀκόμα νὰ προστεθῆ, ὅτι ἡ ἁρμονία δὲν ἔχει τὴ δύναμη νὰ κινήσῃ κάτι ἄλλο, ἐνῶ ἡ ψυχὴ, κατὰ τὴν γνώμη τῶν προδρόμων τοῦ Ἀριστοτέλη, κινεῖ τὸ σῶμα ἐκεῖνο τοῦ ὁποίου εἶναι ψυχὴ. Καὶ ὅτι ἡ ψυχὴ κατέχει αὐτὴν τὴν κινητικὴ δύναμη, τοῦτο τὸ δέχονται ὅλοι· αὐτὸ μάλιστα εἶναι ποὺ γενικὰ τῆς ἀποδίνουν. Ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι ἁρμονία, τοῦτο μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ συμπεράνη ἀπὸ τὸ ὅτι εἶναι ἀδύνατο τὶς κατα-

1) Περὶ ψυχῆς, 407, β, 29, τοῖς ἐν κοινῷ λεγομένοις.

2) Werner Jäger, Aristoteles, Berlin, 1923, σελ. 38.

3) Κατὰ τὸν ὅρισμό τῶν Πυθαγορείων ἡ ἁρμονία εἶναι «πολυμιγέων καὶ δχὰ φρονεόντων ἔνωσις».

στάσεις καὶ τὶς ἐνέργειες τῆς ψυχῆς⁴⁾ νὰ τὶς θεωρήσῃ κανεὶς ὡς ἁρμονίες. Γιατὶ τὶ εἴδους ἁρμονία θὰ ἦταν π. χ. ὁ θυμὸς ἢ ἡ ἐπιθυμία, ἡ αἴσθησις, ἡ φαντασία καὶ ὅλα τὰλλα ποὺ ἀνήκουν στὴν ψυχὴ; "Ὅταν μιλάμε γιὰ τὴν ἁρμονία εἶναι δύο πράγματα ποὺ σκεπτόμαστε μ' αὐτήν. Κυρίως μιλάμε γιὰ ἁρμονία, ὅταν συναρμώζουμε μεγέθη ποὺ ἔχουν κίνηση καὶ θέση κατὰ τρόπο ποὺ νὰ μὴν μπορῇ μεταξὺ τῶν νὰ χωρέσῃ τίποτε τὸ συγγενικό, π. χ. ὅταν δώσωμε στὴν ὕλη μιὰ ὁρισμένη σχέση, ἀναλογία, ὅπου μέσα νὰ μπορῇ ἡ ὕλη νὰ ἀναπαύεται ἁρμονικά, ὅπως μπορούμε νὰ τὸ ἰδοῦμε στὴν οἰκοδομὴ μιᾶς οἰκίας. Ἄπ' αὐτὸ μεταφέρουμε τὴν ἔννοια τῆς ἁρμονίας καὶ στὴν σχέση, τὴν ἀναλογία τῶν ἀριθμῶν, τῆς μουσικῆς καὶ κάθε ἄλλης μίξης, ὅπου τὰ συστατικά βρίσκονται σὲ μιὰ τάξη καὶ συμμετρία ἀναμεταξὺ τῶν.

"Ἐχομε λοιπὸν ἐδῶ, ὅπως λέγει ὁ Φιλόπονος, τὴν μιὰ φορὰ μιὰ ἁρμονία «κατὰ παράταξιν», τὴν ἄλλη φορὰ μιὰ ἁρμονία «κατὰ μίξιν». Κανένα εἶδος ἄπ' αὐτὲς τὶς δύο ἁρμονίες δὲν μπορούμε, χωρὶς ἀντίφραση, νὰ τὸ ἐφαρμόσωμε στὴν ψυχὴ. "Ὅτι τὸ πρῶτο εἶδος τῆς ἁρμονίας δὲν ἀρμόζει μὲ κανένα τρόπο στὴν ψυχὴ εἶναι εὐκόλο νὰ τὸ καταλάβῃ κανεὶς, γιατί, ἀφοῦ ἡ σύνθεσις τῶν μερῶν τοῦ σώματος εἶναι διαφορετικὴ καὶ ἀφοῦ κάθε σύνθεσις εἶναι ἀνάγκη νὰ εἶναι καὶ μιὰ ψυχὴ θὰ εἶχαμε μ' αὐτὸ μέσα σ' ἓνα σῶμα πολλὰς ψυχές. Σ' αὐτὸ πρέπει ἀκόμα νὰ προσθέσωμε, ὅτι καὶ στὸ καθένα μέρος πρέπει νὰ ὑπάρχουν διάφορες συνθέσεις, π. χ. ἡ σύνθεσις ὕλου τοῦ χεριοῦ καὶ ἡ σύνθεσις τῶν μερῶν τοῦ χεριοῦ. Μ' αὐτὸ θὰ ἔπρεπε στὸ ἓνα καὶ αὐτὸ μέρος νὰ παραδεχθοῦμε πολλὰς ψυχές, πράγμα ποὺ θὰ ἦταν ὀλωσδιόλου ἄτοπο. Καὶ τίνος μέρους καὶ ποιᾶς σύνθεσής του θὰ ἦταν τότε, μέσα σ' αὐτὸ τὸ συνονθύλευμα, τὸ πνεῦμα καὶ τίνος μέρους ἡ αἴσθησις;

Ἄλλὰ ἡ ψυχὴ δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῇ οὔτε ὡς μιὰ σχέση κατὰ τὸν τρόπο, ὅτι μέσα της ἔρχονται σὲ ἁρμονία διάφορα ἄλλα, γιατί, ἂν τὰ εἶδη αὐτὰ τῶν σχέσεων θὰ ἦταν μέσα μας πολλὰ, θὰ εἶχαμε τότε καὶ πολλὰς ψυχές. "Ἄν κάθε σχέση τῶν στοιχείων μέσα μας ἦταν καὶ ἀπὸ μιὰ ψυχὴ, ἐπειδὴ μέσα σὲ κάθε μέρος τοῦ σώματός μας ἔχομε καὶ μιὰ διαφορετικὴν σχέση, θὰ εἶχαμε μ' αὐτὸ μέσα στὸ σῶμά μας

4) Περὶ ψυχῆς, 408. α, 4. Τὰ πάθη καὶ τὰ ἔργα.

πολλές ψυχές. Καὶ ἀδιάφορο ποιά ἀπὸ τὰ δύο εἶδη τῆς ἁρμονίας προσδώσωμε στὴν ψυχὴ, πάντα θὰ φθάνωμε μ' αὐτὸ σὲ ἀντιφάσεις. Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ καταλάβωμε, πῶς ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἔφθασε νὰ παραδεχθῆ, ὅτι κάθε μέρος τοῦ σώματος γίνεται ἀπὸ μιὰ ἰδιαίτερη σχέση, ὅτι ἡ ὠρισμένη αὐτὴ σχέση διαμορφώνει π. χ. τὰ ἄστῃ καὶ μιὰ ἄλλη πάλι ὠρισμένη σχέση τῆ σάρκα.

Τί εἶναι ὅμως μέσα σ' ὅλα αὐτὰ ἡ ἴδια ἡ ψυχὴ; Εἶναι κι' αὐτὴ μιὰ σχέση τῶν στοιχείων ποὺ ἀναμιγνύονται ἀναμεταξύ των, ἢ εἶναι κάτι ἄλλο; Καὶ ἂν ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ σχέση τῶν στοιχείων ποὺ ἀναμιγνύονται ἀναμεταξύ των, πῶς μπορούσε τότε ὁ Ἐμπεδοκλῆς νὰ ἰσχυρισθῆ, ὅτι μὲ τῆ γῆ μέσα μας βλέπομε τῆ γῆ; ⁵⁾ Ἡ σχέση ἡ ἴδια εἶναι πάντως ὡς πρὸς τὴν οὐσία της κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ στοιχεία τὰ ἴδια. Ἐπειτα, ἂν εἶναι ἀληθινὸ αὐτὸ ποὺ λέει ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ὅτι δηλαδή κάθε μέρος μέσα μας διαμορφώνεται μὲ μιὰ ἰδιαίτερη σχέση καὶ ἂν, ἐκτὸς αὐτοῦ, κάθε σχέση εἶναι ἤδη καὶ μιὰ ψυχὴ, τότε θὰ εἶχαμε πάλι πολλές ψυχές μέσα μας.

Ἔτσι ὁ Ἀριστοτέλης ἀποκρούει μ' αὐτὴν τὴν ἐπιχειρηματολογία κατ' ἀρχὴν τόσο τὴν κίνηση τῆς ψυχῆς κατὰ τὴν οὐσία της, ποὺ ἐδέχονταν ὁ Δημόκριτος καὶ ὁ Πλάτων, ὁ καθένας βέβαια μὲ διαφορετικὸ τρόπο, ὅσο καὶ τῆ γνώμη, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἁρμονία· παραδέχεται ὅμως, ὅτι ἡ ψυχὴ μπορεῖ μόνον «κατὰ συμβεβηκὸς» νὰ κινηθῆ καὶ νὰ κινήσῃ τὸν ἑαυτὸ της. Εἶναι, λέει, δυνατόν ἡ ψυχὴ νὰ κινηθῆ, μὲ τὸ νὰ εἶναι μέσα στὸ σῶμα, ὅπως τὸ παραδέχθηκε ἤδη πρὶν, π. χ. νὰ κινηθῆ ἔξ αἰτίας ἀντικειμένων τῶν αἰσθήσεων· καὶ εἶναι δυνατόν τὸ σῶμα νὰ κινηθῆ ἀπὸ τὴν ψυχὴ. Μ' αὐτὸ ἐννοεῖ βέβαια μόνον τὴν τοπικὴ κίνηση. Ἐφ' ὅσον δηλαδή ἡ ψυχὴ κινεῖ τὸ σῶμα, καὶ ἐπειδὴ κάθε κίνηση τοῦ σώματος εἶναι τοπικὴ, καὶ ἐφ' ὅσον ἡ ψυχὴ βρίσκεται μέσα στὸ σῶμα, μ' αὐτὸ κινεῖται «κατὰ συμβεβηκὸς» καὶ ἡ ἴδια. Μὲ κανένα τρόπο ὅμως δὲν ἁρμόζει στὴν ψυχὴ κίνηση κατὰ τὴν οὐσία της. Τοῦτο δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ παραδεχθοῦμε οὔτε ἂν ἐκάναμε τὴν ἀκόλουθη σειρά ἀπὸ σκέψεις, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ μᾶς παρασύρῃ νὰ προσδώσωμε στὴν οὐσία τῆς ψυχῆς κίνηση. Λέμε δηλαδή, ἡ ψυχὴ

⁵⁾ Περὶ ψυχῆς, 408, β, 29.

εἶναι θλιμμένη ἢ χαρούμενη, ἢ εἶναι θαρραλέα ἢ φοβισμένη. Λέμε ἐπίσης ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι θυμωμένη, αἰσθάνεται καὶ στοχάζεται. Ὡστε, ἐφ' ὅσον μιλοῦμε ἔτσι γιὰ τὴν ψυχὴ, θὰ μπορούσαμε νὰ παραδεχθοῦμε, ὅτι μ' αὐτὸ δὲν ἔχομε τίποτε ἄλλο κατὰ νοῦν παρὰ κινήσεις τῆς ψυχῆς. Καὶ ἂν βέβαια αὐτὰ ὅλα εἶναι κινήσεις τῆς ψυχῆς, τότε θὰ ἦταν καὶ ἡ ἴδια ἡ ψυχὴ κίνηση. Ὅμως τὸ συμπέρασμα τοῦτο δὲν εἶναι ἀναγκαῖο, γιατί μπορεῖ ὅλα αὐτὰ πού ἀναφέραμε νὰ εἶναι κινήσεις καὶ ὅμως ἡ ἴδια ἡ ψυχὴ μ' αὐτὰ νὰ μὴ θίγεται στὴν οὐσία της. Ὅλα αὐτὰ ἀφοροῦν δηλαδὴ ὄχι τὴν ψυχὴ, αὐτὴν καθ' ἑαυτήν, ἀλλὰ τὸ ἔμψυχο σῶμα, ἢ γουν τὸ ζωντανὸ ὄν, ἢ τὴν ψυχὴ μόνον στὴ σχέση της μὲ τὸ σῶμα. Καὶ ὅτι τοῦτο εἶναι ἔτσι, μπορούμε νὰ τὸ καταλάβωμε ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν μπορούμε νὰ εἰποῦμε π. χ. ἡ ψυχὴ ὑφαίνει ἢ οἰκοδομεῖ, γιατί αὐτὰ εἶναι ἐνέργειες τοῦ ἔμψυχου ὄντος, πού, μέσῳ τοῦ σώματος, κάνει ὅλα αὐτά. Ἐπίσης ὁ θυμὸς, ὁ φόβος, ἡ αἴσθησις, καὶ ἡ νόησις εἶναι καταστάσεις ἢ ἐνέργειες τοῦ «ἀνθρώπου», μέσῳ τῆς ψυχῆς, δηλαδὴ ἐφ' ὅσον αὐτὸς χρησιμοποιεῖ τὴν ψυχὴ.

Δὲν μπορεῖ λοιπὸν κανεὶς ἐδῶ νὰ μιλήσῃ γιὰ κινήσεις, πού εἶναι μέσα στὴν ἴδια τὴν ψυχὴ, ἀλλὰ γιὰ κινήσεις, πού φθάνουν ὡς τὴν ψυχὴ, καὶ ἀκόμα γιὰ κινήσεις, πού λαμβάνουν τὴν ἀφειρησία τους ἀπὸ τὴν ψυχὴ. Ὅλες οἱ κινήσεις, πού εἶναι δοσμένες μὲ τὴν αἴσθησις, ἐρχονται στὴν ψυχὴ ἀπὸ τὸ σῶμα, γιατί ἡ ἐξωτερικὴ ἀρχὴ τῆς αἴσθησις εἶναι μέσα στὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα, πού θέτουν σὲ κίνηση, κατὰ ἓνα ὁρισμένον τρόπο, τὰ αἰσθητήρια ὄργανα. Ἀντίθετα ὅλες οἱ κινήσεις, πού εἶναι δοσμένες μὲ τὴν ἀνάμνησις, ἔχουν γιὰ ἀφειρησία τὴν ἴδια τὴν ψυχὴ καὶ φθάνουν στὰ αἰσθητήρια ὄργανα. Γενικὰ ὅλα ὅσα ἔμεῖς σήμερον τὰ ὀνομάζομε ἐνέργειες τῆς ψυχῆς, δηλαδὴ τὴ μνήμη, τὴν ἀγάπη, τὸ μῖσος, καὶ αὐτὴ ἀκόμα τὴν κριτικὴ σκέψις, «διανοεῖσθαι», δὲν εἶναι καταστάσεις οὔτε ἀλλοιώσεις οὔτε πάλι κινήσεις στὴν οὐσία τῆς ἴδιας τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ τοῦ ὁρισμένου ἔμψυχου ὄντος, τοῦ «κοινοῦ», ὅπως λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, ἐφ' ὅσον αὐτὸ χρησιμοποιεῖ τὴν ψυχὴ, δηλαδὴ ἐφ' ὅσον αὐτὸ ἐρχεται σὲ σχέση μὲ τὴν ψυχὴ. Ὅλα αὐτά, ἐπειδὴ εἶναι δυνατὰ μόνον σ' αὐτὴ τὴν σχέση, ἀφανίζονται εὐθύς ὡς τὸ ἔμψυχο ὄν δὲν εἶναι πιά στὴ ζωὴ. Ἐκεῖνο ὅμως πού ἀποτελεῖ τὴν ἴδια τὴν οὐσία τῆς ψυχῆς δὲν καταστρέφεται μὲ κανένα τρόπο,

ἐπειδὴ αὐτὸ εἶναι καὶ ὀλωσδιόλου ἄθικτο ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τὶς κινήσεις. Καὶ αὐτὸ εἶναι ὁ «νοῦς», ὁ ὁποῖος εἶναι «οὐσία». Ἡ κριτικὴ σκέψη, ἡ ἀγάπη, τὸ μῖσος δὲν εἶναι ἐνέργειες τοῦ «νοῦ», ἀλλὰ τοῦ ὀρισμένου ἀνθρώπου, πού τις ἔχει, ἐφ' ὅσον πράγματι τις ἔχει. Αὐτὰ εἶναι ἰδιότητες τοῦ χρονικοῦ μέρους μέσα μας. Ἔτσι ὀρίζει ὁ Ἀριστοτέλης ἀπὸ πρὶν τὴν οὐσία τῆς ψυχῆς. Ὁ «νοῦς» δὲν εἶναι μιὰ μορφή ἐσωτερικῆ τῆς ὕλης, πού καταστρέφεται μὲ τὴν ἀλλοίωση τῆς ὕλης, ἀλλὰ εἶναι κάτι ὀλωσδιόλου διαφορετικὸ καὶ δὲν ὑπόκειται σὲ φθορά, ὅπως π. χ. ὁ θυμὸς, ἡ ἐπιθυμία καὶ ὅλα ὅσα συνδέονται μ' αὐτά. Ὁ νοῦς εἶναι τὸ θεῖο καὶ τὸ ἀναλλοίωτο μέσα μας, τὸ «ἀπαθές». Μ' αὐτὸ θέλει ὁ Ἀριστοτέλης ἤδη ἐδῶ νὰ ὑποδηλώσῃ τὸ ἀπώτερο σημεῖο, ὅπου κατευθύνεται ὅλη του ἡ θεωρία περὶ ψυχῆς. Ταυτίζει λοιπὸν ἐδῶ τὴν ψυχὴ μὲ τὸν νοῦ κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: κάθε χρονικὸ καὶ φθαρτὸ μέσα στὴν ψυχὴ τὸ ἀπορρίπτει. Ὁ νοῦς εἶναι τὸ μοναδικὸ πού ἔρχεται «θύραθεν» μέσα μας, δηλαδή στὸ ἔμψυχο ὄν. Καὶ γι' αὐτὸ εἶναι τὸ μοναδικὸ πού εἶναι θεῖο, γιατί καμμιά σωματικὴ ἐνέργεια δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συμμετέχῃ στὴν ἐνέργεια τοῦ νοῦ.⁶⁾

Ἄν ὅμως ἡ οὐσία τῆς ψυχῆς εἶναι ὁ νοῦς, τότε εἶναι εὐκόλο νὰ καταλάβῃ κανεὶς, ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν κινεῖ τὸν ἑαυτὸ της. Καὶ ἐφ' ὅσον γενικὰ ἡ ψυχὴ δὲν μπορεῖ νὰ τεθῆ σὲ κίνηση, γιατί εἶναι ἡ ἴδια οὐσία καὶ ἡ οὐσία δὲν κινεῖται μὲ κανένα τρόπο, τότε δὲν μπορεῖ καὶ μόνη νὰ κινήσῃ τὸν ἑαυτὸ της.

Μὰ μὲ πιὸ πολλὴ δύναμη ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιμάχεται τὴ γνώμη, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἕνας ἀριθμὸς πού κινεῖ τὸν ἑαυτὸ του. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀντιμάχεται τὸν Ξενοκράτη. Τὴ γνώμη αὐτὴ τὴν χαρακτηρίζει μάλιστα ὁ Ἀριστοτέλης ὡς τὴν περισσότερο ἀσύμφωνη μὲ τὸ λόγο.⁷⁾ Ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι μέγεθος μέσα στὸ χῶρο, τοῦτο τὸ συζητήσαμε ἤδη πρὶν διεξοδικά. Τώρα πρόκειται νὰ δείξωμε, ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι οὔτε ἀριθμητικὸ μέγεθος, δηλαδή οὔτε μονάδα. Καὶ πρῶτα πρέπει νὰ παρατηρηθῆ, ὅτι ἤδη στὸν ὀρισμὸ τῆς ψυχῆς, πού λέγει ὅτι ψυχὴ εἶναι μονάδα πού κινεῖ τὸν ἑαυτὸ της, ὑπάρχει μιὰ ἀντίφαση. Γιατί μιὰ

6) Ἀριστοτέλους, περὶ ζώων γενέσεως. 736, β, 28.

7) Περὶ ψυχῆς, 408, β, 32, ἀλογώτατον.

μονάδα ποὺ κινεῖ τὸν ἑαυτό της παύει νὰ εἶναι μονάδα. Μιὰ μονάδα ποὺ ταυτόχρονα κινεῖται καὶ κινεῖ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀδιαίρετη καὶ ἀδιάκριτη, ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ φύση τῆς μονάδας. Ὅμως, ἂν θέλη κανεὶς νὰ σκεφθῆ καθαρὰ λογικά, δὲν μπορεῖ τὴν λεγομένη αὐτὴ μονάδα οὔτε νὰ τὴν βάλῃ στὴν σκέψη του.⁸⁾ Ἀλλὰ καὶ ἂν ἐκινεῖτο ἀπὸ κάτι ἄλλο δὲν θὰ ἦτανε μονάδα. Περαιτέρω πρέπει ἀκόμη νὰ ἐρωτήσωμε πῶς, δηλ. σὲ ποιά κατεύθυνση, κινεῖται ; Ὅλα αὐτὰ δὲν θέλουν νὰ ποῦν τίποτε ἄλλο παρὰ ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ σκεφθοῦμε μιὰ μονάδα σὲ τέτοια σχέση μετὰ τὸν ἑαυτό της, χωρὶς μ' αὐτὸ νὰ παύσῃ νὰ εἶναι ἀδιαίρετη καὶ ἀδιάκριτη.

Ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιτίθεται ἐντονώτατα στὴ γνώμη, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἓνας ἀριθμὸς ποὺ κινεῖ τὸν ἑαυτό του, τοῦτο προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι κατευθύνει ἐναντίον της ὅλη του τὴν εἰρωνία. Λέγει δηλαδή ὅτι, ἂν δεχθοῦμε, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι μιὰ μονάδα μέσα μας ποὺ κινεῖ τὸν ἑαυτό της, ἐπομένως μιὰ μονάδα ποὺ κατέχει θέση, πρέπει σύμφωνα μετὰ τὴν γεωμετρία νὰ ποῦμε, ὅτι οἱ κινήσεις τῆς μονάδας μέσα μας, δηλαδή τῆς ψυχῆς, πρέπει νὰ προκαλοῦνε γραμμές. Σύμφωνα λοιπὸν μ' αὐτὰ ἡ θέληση, ἡ ἐπιθυμία καὶ ἡ νόηση δὲν θὰ ἦτανε τίποτε ἄλλο παρὰ γραμμές, ἀφοῦ θὰ ἐγίνονταν μέσα μας μετὰ τὴ κίνηση τῆς μονάδας αὐτῆς. Ἐπειδὴ τὸ σημεῖο δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ πραγματωμένη μονάδα, δηλ. ἐπειδὴ τὸ σημεῖο δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μονάδα σὲ ὠρισμένη θέση στὸ χῶρο, καὶ ἐπειδὴ ἡ μονάδα ὡς ψυχὴ, ἐφόσον ἔρχεται σὲ τοπικὴ σχέση μετὰ τὸ σῶμα, κατέχει καὶ αὐτὴ μιὰ θέση στὸ χῶρο, πρέπει κατ' ἀνάγκην ἡ κίνησή της νὰ διαγράφῃ γραμμές. Ὅτι ἡ παρατήρηση αὐτὴ τοῦ Ἀριστοτέλη ἐναντίον τοῦ Ξενοκράτη εἶναι εἰρωνία, τοῦτο δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἰπωθῆ ἔδῳ. Χαρακτηριστικὴ ὅμως εἶναι ἡ παρατήρηση αὐτὴ μόνο γιατί δείχνει πόσο ἐντονα ἀποκρούει ὁ Ἀριστοτέλης τὴ γνώμη τούτη. Ἰδιαίτερη σημασία ὅμως ἔχει καὶ τοῦτο : ὅτι οἱ σχέσεις τῶν ἀριθμῶν ἀναμεταξύ των δείχνουν ὅτι δὲν μπορούμε νὰ ταυτίσωμε τὴν ψυχὴ μ' αὐτούς. Ἄν δηλ. σὲ ἓναν ἀριθμὸ προσθέσωμε ἓναν ἄλλον ἢ ἀπὸ ἓναν ἀριθμὸ ἀφαιρέσωμεν ἓναν ἄλλον, μπορούμε εἴκοιλα νὰ καταλάβωμε ὅτι τώρα

8) Περὶ ψυχῆς, 409, α, 1, πῶς χρὴ νοῆσαι μονάδα κινουμένην :

πιά ἔχομε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα καινούργιο ἀριθμὸ. Ὁ ἀριθμὸς ποὺ θὰ προκύψῃ, ἂν ἀφαιρέσω ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ πέντε τὸν ἀριθμὸ δύο, θὰ εἶναι ἓνας ὀλωσδιόλου ἄλλος ἀριθμὸς. Στὴν ψυχὴ τουναντίον δὲν μποροῦμε νὰ διαπιστώσωμε κατὶ παρόμοιο, γιατί «τὰ φυτὰ καὶ πολλὰ ζῶα ἔξακολουθοῦνε νὰ ζοῦν καὶ ὅταν ἀκόμη κομματιαστοῦν καὶ φαίνεται πὼς κατὰ τὸ εἶδος ἔχουν τὴν ἴδια ψυχὴ καὶ μετὰ τὸ κομματίασμα».⁹⁾

Ἐκεῖνο ποὺ ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι, ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ οὔτε ἀριθμητικὸ μέγεθος, δηλ. δὲν μποροῦμε νὰ ἐννοήσωμε τὴν ψυχὴ ποσοτικά. Γιὰ τοῦτο εἶναι καὶ ὀλωσδιόλου ἀδιάφορο ἂν ὀμιλῇ κανεὶς γιὰ μονάδες ἢ γιὰ μικρὰ σωμάτια, ὅπως κάνει ὁ Δημόκριτος, γιατί στὸ προκείμενο ζήτημα δὲν ἔχει σημασία ἡ διαφορὰ μεγάλου ἢ μικροῦ, ἀλλὰ μόνον ἂν ἡ ψυχὴ εἶναι κατὶ ποσοτικό.¹⁰⁾ Ἄς ὑποθέσωμε ὅτι ἡ οὐσία τῆς ψυχῆς εἶναι κατὶ ποσοτικό. Ἐπειδὴ ὅμως, ὅπως ἐδείξαμε πάρα πάνω, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐννοήσωμε τὸ μέγεθος ἢ τὴ μονάδα νὰ κινῇ τὸν ἑαυτό της, πρέπει νὰ εἶναι κατὶ ἄλλο ποὺ νὰ τὸ κινῇ. Ἐφόσον ὅμως μέσα στὸ ζωντανὸ ὄν ἐκεῖνο ποὺ δίδει τὴν κίνηση εἶναι ἡ ψυχὴ, ἂν παραδεχθοῦμε ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀριθμὸς, τότε ἡ ψυχὴ εἶναι κατὶ ποὺ κινεῖται ἀπὸ κατὶ ἄλλο καὶ κινεῖ κατὶ ἄλλο· πρᾶγμα ἄτοπο, διότι ἡ ψυχὴ εἶναι μόνον τὸ κινουῦν.¹¹⁾

Τὸ λάθος καὶ αὐτῆς τῆς θεωρίας περὶ ψυχῆς ἔγκειται, ὅπως λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, σὲ τοῦτο: ὅτι ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος συμφωνεῖ ὀλωσδιόλου μὲ τὴ θεωρία ποὺ ἐκλαμβάνει τὴν ψυχὴ γιὰ ἓνα σῶμα συνιστάμενο ἀπὸ λεπτότατα σωμάτια, καὶ ἀπὸ τᾶλλο μέρος ὅτι θέτει τὴν ψυχὴ ὡς ἀρχὴ τῆς κίνησης. Δηλαδή ἐκεῖνοι ποὺ δέχονται τὴν ψυχὴ ὡς ἓνα «λεπτομερὲς» σῶμα, κατ' οὐσίαν δὲν κάνουν τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ δέχωνται δύο σώματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα πρέπει νὰ τὸ θεωρήσωμε ὅτι κινεῖται καὶ τὸ ἄλλο ὅτι κινεῖ καὶ ἄλλα καὶ κινεῖ καὶ τὸν ἑαυτό του. Στὸ ἴδιο καταλήγει καὶ ἡ γνώμη ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἓνας ἀριθμὸς ποὺ κινεῖ τὸν ἑαυτό του. Γιατὶ καὶ ἐδῶ ἔχομε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ ποσότητα· καὶ ὅπως λέγει ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἔχει σημασία, ἂν μιλοῦμε γιὰ μικρὰ σφαιρίδια ἢ γιὰ ἀριθμοὺς ποὺ κινουῦν τὸν ἑαυτό τους. Καὶ στίς δυὸ περιπτώσεις εἶναι

9) Περὶ ψυχῆς, 409, α, 9.

10) Περὶ ψυχῆς, 409, α, 15.

11) Περὶ ψυχῆς, 409, α, 18.

ἀναγκαῖο ὅτι αὐτὰ κινουῦν τὸ ζωντανὸ ὄν μὲ τὴν ἰδική τους κίνηση. Στὶς δυσκολίες αὐτές, ποὺ ἀναφέραμε ὡς τώρα καὶ ποὺ δείχνουν ὅλες αὐτές τὶς θεωρίες γιὰ τὴ ψυχὴ ἀβάσιμες, πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ ἀκόλουθες, ἐπίσης σπουδαῖες. Συνίστανται σὲ τοῦτο, ὅτι μ' αὐτές ὅλες τὶς θεωρίες ὄχι μόνον δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δώσωμε ὄρισμὸ τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ οὔτε καὶ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς ψυχῆς μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν καὶ νὰ ὀρισθοῦν. Ἄν δὲ κανεὶς ἐπιχειρήσῃ, μὲ βάση τὶς θεωρίες αὐτές, νὰ προχωρήσῃ στὸν ὄρισμὸ τῆς νόησης, τῆς αἰσθησης, τῆς ἡδονῆς καὶ τοῦ ἀντίθετου των, ὅση φαντασία καὶ [νὰ ἔχη, θὰ τοῦ εἶναι πολὺ δύσκολο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε'

ΟΙ ΑΝΤΙΡΡΗΣΕΙΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ, ΟΤΙ Η ΨΥΧΗ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΣΥΝΟΛΟ ΤΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

Ἄπὸ τοὺς τρεῖς ὀρισμοὺς τῆς ψυχῆς, ποὺ εὑρῆκε ὁ Ἀριστοτέλης στὴ φιλοσοφικὴ φιλολογία τῆς ἐποχῆς του, μένει ἀκόμα, ἔπειτα ἀπὸ τὴν πραγμάτευση τῶν δύο πρώτων, νὰ μιλήσωμε γιὰ τὸν τρίτο, ποὺ λέει ὅτι ἡ ψυχὴ συνίσταται ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ στοιχεῖα. Καὶ ἡ αἰτία ποὺ ἔφθασαν μερικοὶ σ' αὐτὴ τὴ γνώμη εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς γνώσης. Δέχθησαν ὅτι μποροῦν μ' αὐτὴν τὴν γνώμη νὰ ἐξηγήσουν τὴ δυνατότητα τῆς γνώσης· γιὰτὶ ἂν ἡ ὑπόστασις τῆς ψυχῆς βρισκεται στὰ ἴδια τὰ στοιχεῖα, ποὺ ἀποτελοῦνε καὶ τὰ ὄντα, τότε θὰ μπορούσε νὰ αἰσθανθῆ ἡ ψυχὴ τὰ πράγματα καὶ νὰ τὰ γνωρίσῃ.

Μὰ κι' ἂν ὑποθέσωμε ὅτι ἡ ψυχὴ καὶ τὰ ὄντα εἶναι καμωμένα ἀπὸ τὰ ἴδια στοιχεῖα καὶ ὅτι τὸ ὅμοιο γνωρίζεται μὲ τὸ ὅμοιο, πάντως καὶ τότε θὰ μένη ἡ δυσκολία, πῶς ἡ ψυχὴ δὲν αἰσθάνεται καὶ δὲν γνωρίζει τὶς ἀρχές τῶν ὄντων, ἀλλὰ τὰ ἴδια τὰ ὄντα. Γιὰ νὰ εἶναι αὐτὸ δυνατό θὰ πρέπει νὰ θεωρήσωμε τὴν ψυχὴ ταυτόσημη μὲ τὰ ἴδια τὰ ὄντα καὶ ὄχι μὲ τὶς ἀρχές τους. Μ' αὐτὸ ὅμως θὰ ἀπομακρυνόμαστε ἀπὸ τὴν θεμελιακὴ ἀρχὴ τῆς θεωρίας τῆς ὁμοιότητος. Ἄν ἡ γνώση στηρίζεται στὸ ὅτι τὸ ὅμοιο γνωρίζεται μὲ τὸ ὅμοιο, τότε ἡ ψυχὴ, σύμφωνα μὲ τὴν θεμελιακὴ ἀρχὴ αὐτῆς τῆς θεωρίας, θὰ ἐγνώριζε ὅ,τι εἶχε μέσα της, δηλαδὴ μονάχα τὰ στοιχεῖα καὶ τὶς ἀρχές τῶν

όντων, ὄχι ὅμως καὶ τὰ ἴδια τὰ πράγματα στὴν ἀπειρη ποικιλία των.

Κάθε πράγμα εἶναι ὅ,τι εἶναι, γιατί στηρίζεται σὲ μιὰ ἰδιαίτερη ἀναλογία καὶ σύνθεση¹⁾ καὶ ἐφ' ὅσον ἡ ψυχὴ δὲν μετέχει στὴ σύνθεση αὕτὴ δὲν θὰ εἶναι σὲ θέση καὶ νὰ τὴν γνωρίση. Τὸ ὅλο τοῦ πράγματος, «τὸ σύνολον», θὰ μείνῃ συνεπῶς στὴ ψυχὴ ἀπρόσιτο. Ὡστε ἡ ψυχὴ μ' αὐτὸ δὲν θὰ μπορῇ νὰ καταλάβῃ τί εἶναι «ἄνθρωπος», ἀφοῦ αὐτὸ εἶναι ἓνα «σύνολον». Πρέπει λοιπόν, γιὰ νὰ φθάσωμε στὴ γνώση, ὄχι μόνον τὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀναλογίες τῶν πραγμάτων, νὰ εἶναι μέσα μας, δηλαδὴ νὰ εἶναι μέσα στὴ ψυχὴ. Ἄν ὅμως τόσο τὰ στοιχεῖα ὅσο καὶ οἱ ἀναλογίες τῶν πραγμάτων πρέπει νὰ εἶναι μέσα στὴ ψυχὴ, τότε τοῦτο δὲν θὰ ἐσήμαινε τίποτε ἄλλο παρὰ ὅτι ὅλα τὰ πράγματα εἶναι αὐτούσια μέσα στὴ ψυχὴ. Ὅτι ὅμως τοῦτο εἶναι κάτι ἀδύνατο, δὲν χρειάζεται οὔτε κὰν νὰ εἰπωθῇ, γιατί ποῖος μπορεῖ νὰ συλλάβῃ τὴ σκέψη, ὅτι ὁ ὠρισμένος αὐτὸς ἄνθρωπος ἢ τὸ ὠρισμένο αὐτὸ λιθάρι περιέχεται μέσα στὴ ψυχὴ.²⁾ Ἐκτὸς ὅμως ἀπ' αὐτὴν τὴν ἐπιχειρηματολογία, ποὺ σημαίνει μιὰ ἐσωτερικὴ κριτικὴ αὐτῆς τῆς θεωρίας, φέρνει ὁ Ἀριστοτέλης καὶ μιὰ ἄλλη σειρά ἀπὸ σκέψεις, ποὺ τὴν στηρίζει στὴν μεταφυσικὴ του.

Ἐκφράζομε τὸ εἶναι, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, μὲ δέκα κατηγορίες κι' ἔτσι δηλώνομε ἄλλοτε τὴν οὐσία, ἄλλοτε τὴν ποσότητα, ἄλλοτε τὴν ποιότητα καὶ οὕτω καθεξῆς. Ἄν λοιπόν ἡ ψυχὴ γνωρίζει ὅλα μὲ βᾶση τὴν ὁμοιότητα, τότε πρέπει καὶ ὅλα νὰ περιέχωνται μέσα στὴ ψυχὴ. Ἀλλὰ γεννιέται ἐδῶ τὸ πρόβλημα, πῶς πρέπει τότε νὰ νοήσωμε τὴν ψυχὴ; Πρέπει νὰ περιλαμβάνῃ ὅλα τὰ εἶδη τοῦ εἶναι μέσα της; Ἄν ναι, τότε ἡ ψυχὴ θὰ ἦταν πάλι, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ ποσότητα, πράγμα ποὺ κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνάλυση ἀποκλείεται ὀλωσδιόλου, γιατί τοῦτο θὰ ἐσήμαινε νὰ ταυτίσωμε τὴν ψυχὴ μὲ τὸ σῶμα. Αὐτὸ ἄλλωστε θὰ ἀποκλείονταν καὶ γιὰ ἓναν ἄλλον λόγο, ἥγουν ἐπειδὴ εἶναι ἀδύνατο ἡ ψυχὴ νὰ εἶναι μιὰ οὐσία καμωμένη ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς ποσότητας καὶ ταυτόχρονα πάλι νὰ μὴν εἶναι ποσότητα.

Ἄν πάλι πρέπει ἡ ψυχὴ νὰ συνίσταται μόνον ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς

1) Περὶ ψυχῆς, 410, α, 2, λόγῳ τινι καὶ συνθέσει.

2) Περὶ ψυχῆς, 410, α, 11, ἐνεστὶν ἐν τῇ ψυχῇ.

οὐσίας, πῶς θὰ γνωρίσῃ τότε τὰ στοιχεῖα τῶν ἄλλων εἰδῶν τοῦ εἶναι μὲ βάση τὴν ὁμοιότητα, π. χ. τὴν ποσότητα ἢ τὴν ποιότητα; Ἡ ψυχὴ μὲν μπορεῖ συνεπῶς νὰ εἶναι καμωμένη ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ὅλων τῶν εἰδῶν τοῦ εἶναι, γιατίι τότε δὲν θὰ ἦταν μόνον «οὐσία» ἀλλὰ καὶ ποσότητα καὶ ποιότητα. Τοῦτο ὅμως ἀποκλείεται, ἐπειδὴ ἡ ψυχὴ εἶναι μόνον οὐσία. Ἄν ὅμως, παρὰ ταῦτα, ἤθελε κανεὶς νὰ δεχθῆ, ὅτι ἓνα μέρος τῆς ψυχῆς εἶναι, ὡς εἰποῦμε, οὐσία, ἓνα ἄλλο μέρος ποσότητα, ἓνα πάλι ἄλλο μέρος ποιότητα καὶ οὕτω καθεξῆς μὲ ὅλα τὰ ἄλλα εἶδη τοῦ εἶναι, τότε θὰ ἦταν ὑποχρεωμένος ἀκόμα νὰ ἐξηγήσῃ, πῶς ἡ ψυχὴ μ' αὐτὰ ὅλα φθάνει σὲ ἐνότητα, δηλαδὴ ἡ παραδοχὴ τοῦ αὐτῆ θὰ κατὰστρεφε ὁλωσδιόλου τὴν ἐνότητα τῆς ψυχῆς.

Περαιτέρω προκύπτει ἀκόμα μιὰ δυσκολία, ἐπειδὴ ἡ θεωρία τῆς ὁμοιότητος ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος παραδέχεται, ὅτι τὸ ὅμοιο δὲν δέχεται καμμιά ἐπίδραση ἀπὸ τὸ ὅμοιο καὶ ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος, ὅτι τὸ ὅμοιο τὸ αἰσθάνεται ἢ τὸ γνωρίζει τὸ ὅμοιο. Σ' αὐτὸ πρέπει ἀκόμα νὰ προστεθῆ, ὅτι ἡ θεωρία τῆς ὁμοιότητος ἐννοεῖ τὸ «αἰσθάνεσθαι» ὡς ἓνα «πάσχειν» καὶ ὡς ἓνα «κινεῖσθαι». Ὅτι ὅμως ἐδῶ μέσα ὑπάρχει μιὰ ἀντίφαση, τοῦτο εἶναι αὐτονόητο. Ἐκεῖνο ποὺ ἔχει τὴ γνώση πάσχει κάτι, ἐφ' ὅσον γνωρίζει, ἀντίθετα ἐκεῖνο ποὺ γνωρίζεται ἐνεργεῖ, κάνει κάτι, ἐφ' ὅσον δίδεται σ' ἐκεῖνο ποὺ ἔχει τὴ γνώση. Ὅμοια ἐνεργεῖ καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς αἰσθητικῆς ἐπάνω στὸ αἰσθητήριον ὄργανον, τὸ αἰσθητήριον ὄργανον ἄρα πάσχει κάτι. Φαίνεται λοιπόν, ὅτι, τόσο τὸ αἰσθητήριον ὄργανον ὅσο καὶ τὸ ὄργανον τῆς γνώσης, ἐφ' ὅσον λειτουργοῦν, τίθενται καὶ σὲ κίνηση; ὅπως ἄλλωστε δέχεται καὶ ἡ ἴδια ἡ θεωρία τῆς ὁμοιότητος. Ἄν ὅμως ἀληθεύῃ, ὅτι τὸ ὅμοιο δὲν παθαίνει τίποτε ἀπὸ τὸ ὅμοιο, καὶ ἂν γίνῃ δεκτό, ὅτι τὸ ἀντικείμενο τῆς γνώσης κάνει κάτι, ἐπιδραῖ, καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς γνώσης πάσχει κάτι, καὶ ἂν ἀκόμα προστεθῆ ὅτι τὰ δύο τοῦτα, ἀντικείμενο καὶ ὑποκείμενο τῆς γνώσης, εἶναι ὅμοια ἀναμεταξύ των, τότε θὰ ἦταν συνεπὲς νὰ εἰποῦμε, ὅτι τὸ ὅμοιο δὲν γνωρίζεται ἀπὸ τὸ ὅμοιο. Ἔτσι φαίνεται, ὅτι ἡ δυνατότητα τῆς γνώσης δὲν στηρίζεται στὴν ταυτότητα τῶν στοιχείων τῶν ὄντων καὶ τῆς ψυχῆς.

Ἄν τὸ δόγμα τοῦ Ἐμπεδοκλῆ ἦταν ὀρθό, ὅτι δηλαδὴ «μὲ τὴν γῆ μέσα μας βλέπομε τὴν γῆ ποὺ εἶναι ἔξω ἀπὸ μᾶς» δηλαδὴ τὴ γνώσι-

ζομε, τότε θὰ ἔπρεπε ὅλα μέσα μας πὺ συγγενεύουν μὲ τὴν γῆ νὰ ἔχουν γι' αὐτὴν μιὰ πολὺ καλύτερη γνώση, τὰ ὅστ'α μας π.χ. θὰ ἔπρεπε νὰ γνωρίζουν τὴν γῆ καλύτερα. Ὅμως ὄχι μόνον τοῦτο δὲν συμβαίνει, ἀλλὰ ἀντίθετα ὅλα ὅσα μέσα μας συγγενεύουν πιο πολὺ μὲ τὴν γῆ, φαίνονται νὰ μὴν ἔχουν οὔτε αἴσθησι. Σ' αὐτὸ πρέπει ἀκόμα νὰ προστεθῆ καὶ κάτι σπουδαῖο, ὅτι δηλαδὴ μ' αὐτὸ θὰ εἶχαμε ἓνα περίεργο εἶδος γνώσης, ἐπειδὴ κάθε στοιχεῖο μέσα μας θὰ εἶχε μιὰ γνώση γιὰ τὸ ὅμοιό του στοιχεῖο ἔξω ἀπὸ μᾶς καὶ ταυτόχρονα δὲν θὰ ἐγνώριζε ὅλα τὰλλα στοιχεῖα. Θὰ γνωρίζαμε τότε τὰ ὄντα κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο μὲ τὸ νοῦ μας, ὅπως τὰ αἰσθανόμαστε μὲ τὰ διάφορα αἰσθητήρια ὄργανά μας. Τότε δὲν θὰ εἶχαμε καμμιά ἐνιαία γνώση, ὅπως δὲν ἔχομε καὶ καμμιά ἐνιαία ἐποπτεία.

Ἄν ὅλα, ὅπως λέγει ὁ Ἐμπεδοκλῆς, γνωρίζονται μὲ τὰ ὅμοιά των καὶ ἂν ὅλα γίνονται ἀπὸ τὰ τέσσαρα στοιχεῖα καὶ ἀπὸ τὴν ἀντίθεση καὶ τὴν φιλία, καὶ ἂν ὁ θεὸς κατὰ τὸν Ἐμπεδοκλῆ, δὲν γνωρίζει τὴν ἀντίθεση, τὴν «φιλονεικίαν», τότε προκύπτει μὲ ἀναγκαιότητα, ὅτι ὁ θεός, ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν γνώση, θὰ εἶναι πιο φτωχὸς ἀπὸ τὶς θνητὲς ὑπάρξεις. Ὁ θεός, δηλαδὴ τὸ εὐδαιμονέστατο ὄν, θὰ ἦταν ἄρα, γιὰ νὰ πάρωμε τὴν ἔκφραση τοῦ Ἀριστοτέλη, «ἀφρονέστατον» ἢ ὅπως ἡπιώτερα λέγει στὰ μεταφυσικά του³⁾ «ἥττον φρόνιμος τῶν ἄλλων», γιὰτὶ δὲν θὰ ἐγνώριζε ὅλα τὰ στοιχεῖα, ἀφοῦ δὲν ἔχει τὴν φιλονεικία καὶ ἀφοῦ ὅλα γνωρίζονται μὲ τὸ ὅμοιό των. Ἐδῶ ὅμως θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ παρατηρήσωμε στὸν Ἀριστοτέλη, ὅτι ἴσως σ' αὐτό, ὅτι δηλαδὴ ὁ θεός τοῦ Ἐμπεδοκλῆ δὲν γνωρίζει τὴν φιλονεικία, ἔγκειται ἡ ὑπεροχὴ καὶ ἡ ἀξία του, γιὰτὶ ἔτσι δὲν θὰ τοῦ ἔλειπε τίποτε, [ἀφοῦ τὸ «νεῖκος» εἶναι κάτι ὀλωσδιόλου ἀρνητικόν. Τὸ ἀρνητικὸ ὅμως θὰ ἦταν γιὰ τὸν θεὸ κάτι ἔξω ἀπὸ τὴν ἐννοιά του. Ὡς πρὸς αὐτὸ λοιπὸν ἀδικεῖ ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης τὸν Ἐμπεδοκλῆ.

Θὰ ἔμενε ἀκόμα νὰ ρωτήσωμε, γιὰτὶ κάθε ὄν, κάθε τι πὺ ὑπάρχει, νὰ μὴν εἶναι ψυχὴ, ἢ νὰ μὴν ἔχη ψυχὴ, ἀφοῦ ὅλα εἶναι στοιχεῖα ἢ ἔχουν γίνει ἀπὸ τὰ στοιχεῖα; Θὰ ἦταν συνεπὲς νὰ θεωρήσωμε ὅλα ὡς ἔμψυχα καὶ νὰ δεχθοῦμε μέσα σ' ὅλα τὴ δυνατότητα τῆς γνώσης ἢ

3) Μετὰ τὰ φυσικά, 1000, β, 4.

τῆς αἰσθήσεως. Κάθε ὄν θὰ ἔπρεπε τότε νὰ ἔχη μιὰ αἰσθήση γιὰ τὰλλα ὄντα, ἐφ' ὅσον συντίθεται ἀπὸ τὰ ἴδια στοιχεῖα.

Ἐκεῖνο, ὅμως ποὺ ἔχει ἀκόμα πῶς μεγάλη σημασία, εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς ἐνότητας τῶν στοιχείων, δηλαδὴ τὸ πρόβλημα τῆς ἐνότητας τῆς ψυχῆς. Πῶς φθάνει αὐτὸ ποὺ εἶναι ψυχὴ στὴν ἐνότητα τοῦ ἑαυτοῦ του; Ποιὰ εἶναι ἡ δύναμη, ποὺ φέρνει στὴν ἐνότητα τὰ χωρισμένα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα μάλιστα θεωροῦνται ὡς ὑλικά, καὶ μορφώνει τὴν ψυχὴ; Μὲ τὸ ἐρώτημα τοῦτο θέτει ὁ Ἀριστοτέλης ἕνα θεμελιακὸ πρόβλημα τῆς ψυχολογίας. Ἐφ' ὅσον μένει κανεὶς μέσα στὸν κόσμον τῆς νεκρῆς ὕλης καὶ μέσα στὸν κόσμον τοῦ καθαρὰ ὑλικοῦ καὶ ποσοτικοῦ, δὲν μπορεῖ νὰ φθάσῃ σὲ καμμιά ἔννοια τῆς ψυχῆς. Ἡ αἰτία τῆς ἐνότητας τῶν στοιχείων πρέπει νὰ εἶναι κάτι ἄλλο παρὰ τὰ ἴδια τὰ στοιχεῖα. Ἐκεῖνο ποὺ τὰ ἐνώνει δὲν μπορεῖ νὰ κατάγεται ἀπὸ τὴν ἴδια σφαῖρα μ' αὐτά, ἀλλοιῶς ἡ ἐνόνητα εἶναι ἀδύνατη. Πρέπει, ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης, νὰ εἶναι ἕνα «κυριώτατον», ἡγουν ἕνα ἐξαιρετικὰ ἄξιο.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀφοῦ μᾶς ἐγύρισε ὡς τώρα, μὲ τὴν κριτικὴν ποὺ ἀσκεῖ στοὺς προδρόμους, μέσα στὴν σφαῖρα τοῦ ὑλικοῦ εἶναι, ὅπου εἶχαν σταματήσει, ἂν ἐξαιρέσωμε τὸν Πλάτωνα, ὅλοι οἱ ἄλλοι πρόδρομοί του, καὶ εἶχαν θεμελιώσῃ τὴν ψυχὴ ὑλικά, μᾶς ὁδηγεῖ πιά τώρα μὲ τὸ ἐρώτημά του γιὰ τὴν αἰτία τῆς ἐνότητας τῆς ψυχῆς πέρα ἀπὸ τὸν ὑλικὸν κόσμον, καὶ ἔτσι θέτει τώρα, πιά τὸ πρόβλημα τῆς ψυχῆς. Ὅλα τὰλλα ποὺ ὡς τώρα, ἐκτὸς τῆς πλατωνικῆς θεωρίας περὶ ψυχῆς, ἴσχυαν γιὰ ψυχολογία, δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο παρὰ ἕνα μέρος τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσεως. «Εἶναι, λέει ὁ Ἀριστοτέλης, ἀδύνατον νὰ ὑπάρχῃ κάτι καλύτερον καὶ ὑπεροχώτερον ἀπὸ τὴν ψυχὴ».⁴⁾ Στὸ θεμελιακὸ ἐρώτημα, ποὺ θέτει στὸ τέλος τῆς κριτικῆς του πρὸς τοὺς προδρόμους του, τί εἶναι τέλος πάντων ἐκεῖνο ποὺ δίνει στὰ στοιχεῖα τὴν ἐνότητα, ἀπαντᾷ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης, ὅτι τοῦτο εἶναι μόνον ἡ ψυχὴ ἢ ἴδια. Ὡστε ἐκεῖνο ποὺ ζητοῦσαν ἐκεῖνοι καὶ δὲν ἦταν δυνατόν νὰ βρεθῇ μέσα στὰ ἴδια στὰ στοιχεῖα, τοῦτο τίθεται τώρα πιά ὡς κάτι ξεχωριστὸ ἀπ' ὅλα αὐτά. Καὶ ἐπειδὴ ἡ ψυχὴ φέρνει τὰ στοιχεῖα σὲ ἐνότητα μέσα στὰ ζωντανὰ ὄντα, αὕτη εἶναι καὶ τὸ κυρίαρχο ἐκεῖ μέσα.

4) Περὶ ψυχῆς, 410, β, 13.

Ἀπ' αὐτὸ προκύπτει μὲ ἀναγκαιότητα, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι τὸ πρωταρχικὸ καὶ ὄχι τὰ στοιχεῖα.

Ἡ ψυχὴ εἶναι κάτι κατ' οὐσίαν πρῶτον, ἢ ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης, «πρῶτον τῇ φύσει». Αὕτῃ εἶναι ἡ πρόοδος τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας ἀπέναντι στοὺς προδρόμους της. Οἱ Προσωκρατικοὶ ἔσταμάτησαν στὰ στοιχεῖα καὶ ἐνόμισαν πὼς μέσα σ' αὐτὰ εὗρηκαν τὴν ψυχὴ. Τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὴ ψυχὴ καὶ στὸ σῶμα, καθὼς καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἐνότητας τῆς ψυχῆς, κατ' οὐσίαν δὲν τὸ ἔθεσαν. Ἡ ψυχὴ κυριαρχεῖ τὸ σῶμα καὶ σ' αὐτὸ ἔγκειται τὸ κύριο ἔργο της. Κατὰ τὴν ἔννοια τούτῃ ἡ ψυχὴ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἀπέναντι στὰ στοιχεῖα στέκει ποιοτικὰ ἄπειρα πιὸ πάνω. Καὶ γιὰ νὰ ἔχουμε ἤδη ἀπ' ἐδῶ μιὰ ἰδέα γιὰ τὴν παραπέρα πορεία τῶν σκέψεών του, ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς δίνει μιὰ νύξη σχετικὰ μὲ τὸν νοῦ. Ὅπως ἡ ψυχὴ γενικὰ ἀπέναντι στὰ σώματα καὶ στὰ στοιχεῖα εἶναι κάτι ὀλωσδιόλου διαφορετικὸ καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀξία ἀνώτερο, ὅμοια εἶναι καὶ ὁ νοῦς, ἐφ' ὅσον νοηθῆ ὡς χωριστὴ οὐσία, ἀπέναντι στὴ ψυχὴ κάτι ὑψηλότερο. Αὐτὸς εἶναι πρωταρχικώτερος ἀπὸ τὴν ψυχὴ καὶ εἶναι «κύριος κατὰ φύσιν»,⁵⁾ ὥστε κάτι «τῇ φύσει πρότερον» ἀπέναντι στὴ ψυχὴ. Μὲ τὸν νοῦ ἐννοεῖ ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης τὸ λογικὸ μέρος τῆς ψυχῆς, ἐκεῖνο ποὺ ἐννοεῖ τὸν ἑαυτό του καὶ μαζὶ καὶ ὅλα τάλλα.

5) Περὶ ψυχῆς, 410, β, 15.